

Jitka VOJTKOVÁ – Luboš KOKEŠ

Pardubičtí Židé a jejich náboženská obec do roku 1918

Abstract: The Pardubice Jews and their religious community to 1918

This study describes the Jewish settlement of Pardubice from the first mentions of their residence in primary sources in the early 16th century to the period of the First World War. The main emphasis was put on the establishing and development of the Jewish religious community in the first half of the 19th century, its subsequent institutional consolidation and the resulting influence of the growing Jewish population on the economic, social and cultural emancipation of the town of Pardubice at the turn of the 19th and 20th century. There is also a list of the most important companies and businesses, including the introduction of the local Jewish significant personalities.

Key words: the Jews – Pardubice – Jewish religious community – synagogue – education – entrepreneurship

---

Úvod

Následující studie si klade za cíl seznámit čtenáře s historií židovského osídlení Pardubic. Hlavní důraz bude kladen na popis vzniku a institucionálního zakotvení Židovské náboženské obce (dále ŽNO) ve druhé polovině 19. století a z toho plynoucího přínosu pro hospodářský a kulturní rozvoj města.

V poslední době můžeme sledovat zvýšený badatelský zájem o historii regionálních ŽNO či židovského osídlení v českých zemích a to nejen ve vztahu k soudobým dějinám a s nimi souvisejícímu fenoménu šoa.¹ Hlubší sonda do vývoje pardubické židovské ko-

---

1 Jedná se zejména o díla Blanky Rozkošné, která se od roku 1993 specializuje na regionální židovské dějiny, např. studie o dějinách Židů na Rokycansku (1997), ve Slavonicích (1999), Starém Hobzí (2000) a Čelákovcích (2004). Dále napsala práce Blanka ROZKOŠNÁ, *Židovské obce na Kladensku a Slánsku*, Kladno 2000; TÁŽ, *Židé na Kutnohorsku: Osídlení na kutnohorském venkově*, Kutná Hora 2008; Pavel JAKUBEC – Blanka ROZKOŠNÁ, *Židovské památky Čech*, Praha 2004. Z dalších autorů můžeme zmínit Jaroslava Klenovského, např. Jaroslav KLENOVSKÝ, *Židovské památky Brna. Stručná historie židovského osídlení Brna*, Brno 1993; TÝŽ, *Židovská čtvrť v Jemnici*, Jemnice 1994; TÝŽ, *Židovské památky Holešova*, Holešov 1999; TÝŽ, *Židovské památky Moravy a Slezska*, Brno 2002. Ze zpracování dějin Židů na lokální úrovni jmenujme např. práce o ŽNO v Kolíně, Liberci či České Lípě (Jaroslav PEJŠA – Ladislav JOUZA – Miroslava JOUZOVÁ, *Moje město Kolín. Židé v Kolíně*, Kolín 2010; Isa ENGELMANN, *Židé v Liberci: K dějinám obyvatel města pod Ještědem*, Liberec 2007; Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Židé v České Lípě*, Libice nad Cidlinou 1999). Taktéž je nutné zmínit sborníky vydávané v rámci ediční řady *Židé a Morava*. Tyto výstupy jsou sestavovány z příspěvků přednesených na každoročních konferencích pořádaných od roku 1993 Muzeem Kroměřížska. Dále jde o publikaci Kateřina ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách*, Praha – Litomyšl 2005 či díla Arno Pařika zabývajícího se pražskými Židy. Ojedinělým výstupem je kniha Jana Županiče věnující se otázce židovské šlechty – Jan ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie: Mezi Davidovou hvězdou a křížem*, Praha 2012. Dalšími aktivitami jsou společné výstupy Židovského muzea v Praze a Institutu tereziánské iniciativy – např. projekt *Naši nebo cizí: Židé v českém 20. století*, jenž si klade za cíl vytvořit a integrovat do školních osnov nové výukové mate-

munity prozatím chybí.² To bylo jedním z prvotních impulsů pro vytvoření této studie. Původní záměr věnovat se pardubickým Židům, resp. jejich náboženské obci, v horizontu událostí nastalých po 1. světové válce autoři opustili v okamžiku, kdy zjistili, že neexistují relevantní historické monografie či regionální odborné studie pro období předválečné.³

Právě v něm však zažily Pardubice prudký hospodářský a průmyslový vzestup, při jehož utváření sehráli místní Židé díky svým podnikatelským a živnostenským aktivitám klíčovou roli. Jejich stopy můžeme vidět dodnes v podnicích jako je Paramo, v monumentální stavbě Automatických mlýnů bratří Winternitzů, fenoménu pardubického perníku, na židovském hřbitově či v označení čtvrti Židov.

Nejdříve se však místní židovská komunita etablovala v lokálních socioekonomických a kulturních poměrech. A právě tuto genezi se autoři rozhodli popsat na následujících

riály o dějinách Židů. Metodicky se zaměřuje na popis každodenního života židovských obyvatel, přičemž se snaží podávat jejich historii „zdola“ a nezaměřovat se pouze na „velká“ témata jakými jsou antisemitismus či holocaust. Viz *Naši nebo cizí: Židé v českém 20. století*, URL: <<http://www.nasinebocizi.cz/>> [cit. 2013-04-11].

- 2 V souvislosti se 70. výročím pardubických transportů židovského obyvatelstva do Terezína proběhla v prostorách Státního okresního archivu v Pardubicích (dále SOKA Pardubice) ve dnech 11. 10. – 9. 12. 2012 výstava o dějinách pardubických Židů od 16. století do současnosti. Na tuto akci se vázal cyklus přednášek *Pod hvězdou Davidovou: Židé na Pardubicku od 16. století po současnost* konaných v říjnu až listopadu 2012, věnující se vybraným kapitolám z dějin místního židovského osídlení.
- 3 Tématem pardubických Židů se doposud zabývalo jen málo autorů. Ze starších prací je to kvalitní pětitvázkové dílo profesora pardubické reálky Josefa Sakaře *Dějiny Pardubic nad Labem* (5 dílů rozdělených na 11 částí, které vycházely v letech 1920–1935), kde je místním Židům věnováno několik stran v části *Život náboženský do roku 1900*. Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Život náboženský do roku 1900*, díl III., část 1., Pardubice 1926, s. 112–125. Dále je nutné zmínit rukopis nacházející se v pozůstalosti významného představitele pardubických Židů, JUDr. Pavla Theina (o jeho osobě bude pojednáno níže), který je uložený ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Tento dokument přibližuje historii místního židovského osídlení od 16. do 20. století. Autor vycházel zejména ze zmiňovaného díla J. Sakaře. Na mnoha místech textu však přichází se svými vlastními názory či hypotézami, které opírá o další prameny, ze kterých vycházel (např. židovské matriky, trhové knihy). Některé části textu pro nejmladší období jsou založeny také na vyprávění pamětníků a jeho vlastních vzpomínkách. Bohužel se ve Východočeském muzeu nedochovalo celé znění německého textu a z příslušného kartonu byla se vši pravděpodobností vyjmata a nevrácena ani jeho česká verze. Východočeské muzeum v Pardubicích (dále VČM Pardubice), Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*. Stručně shrnula téma pardubických Židů Jitka Rychlíková k 55. výročí transportů do Terezína. Jitka RYCHLÍKOVÁ, *Židovská komunita v Pardubicích 1859–1942 k 55. výročí pardubických transportů do Terezína*, Pardubice 1997. Další publikací je trojjazyčná kniha od Renáty Růžičkové a Alžběty Langové *Stopy Židů na Pardubicku*. Publikace je zaměřena na celý pardubický region, z čehož vyplývá stručnější forma zpracování pardubické Židovské náboženské obce. Renáta RŮŽIČKOVÁ – Alžběta LANGOVÁ, *Stopy Židů v Pardubickém kraji*, Pardubice 2006. K doplnění informací mohou sloužit také údaje v regionálních periodikách, jakými jsou např. *Zprávy Klubu přátel Pardubicka* s jejich ediční řadou AB – *Zet Pardubicka* (např. *Židé na Pardubicku: Od historie k současnosti*, in: *Zprávy Klubu přátel Pardubicka* 1997, příloha k č. 9–10). V případě použití těchto publikací je však nutná opatrnost při přejímání informací – vše je potřeba důsledně srovnávat.

stranách. Sledována bude od prvotních pramenných zmínek o usazování Židů na pardubickém panství v 16. století až do konce 1. světové války. Události předcházející druhé polovině 19. století však nebudou tvořit stěžejní část studie. V této fázi budou představeny spíše obecné trendy, kterými se řídila jednotlivá nařízení či normy zabývající se židovským obyvatelstvem v našich zemích. Následně, na několika konkrétních událostech, autoři přiblíží jejich působení v místních poměrech.

V další části studie bude popsán vývoj po revolučním roce 1848 a podán ucelený obraz vytvoření a formování pardubické ŽNO, včetně zachycení významných událostí ze života zdejších Židů, jakými bylo zajištění vyučování, náboženských rituálů či správních a spolkových záležitostí. Nebude chybět ani popis vzniku a fungování významných židovských podniků a živností. Teprve kvalitní život v jednotné a fungující náboženské obci dal předpoklady pro vzestup místní židovské komunity včetně významných osobností, které se podílely na hospodářské a kulturní emancipaci Pardubic přelomu 19. a 20. století. Tento vývoj byl přerušen až v období nacistické okupace. Poměry nastalé po 2. světové válce již neumožnily, aby obnovená ŽNO dosáhla své předchozí úrovně a činnosti.

Omezený rozsah studie neumožnil autorům zaměřit pozornost na celý pardubický region, proto je práce teritoriálně vymezena městem Pardubice s nutnými přesahy. Jelikož je text dílem historika a religionistky, bude na mnoha místech patrný interdisciplinární přístup k tématu. Oba autoři pevně věří, že následující řádky budou přínosem k poznání fenoménu pardubického židovského osídlení.

Židovské osídlení českých zemí ve středověku

Počátek dějin Židů v Čechách a na Moravě datujeme do období raného středověku. Nejstarším obecně přijímaným dokladem o jejich zdejším pobytu je písemná zpráva arabsko-židovského kupce a diplomata Abrahama ben Jakoba, řečeného al-Israili, z let 965–966, který se zmiňuje o židovských obchodnících působících v Praze.⁴ Jejich osada se zřejmě nacházela v blízkosti knížecího tržiště při Pražském hradu.⁵

Do poloviny 12. století žili na českém území svobodně. Živili se převážně obchodem s kožešinami, obilím, vlnou, voskem, cínem, sukнем, dobyt看em, koňmi nebo otroky. Do země dováželi také exotické spotřební zboží, drahé látky, šperky, zbraně, sůl, víno a ori-

4 Staršími doklady jsou přípis solnohradského biskupa Arna pro počátek 9. století a tzv. raffelstenský celní a plavební řád Ludvíka VI. z let 903–906, ve kterém je nařizováno Židům přicházejícím na Moravu platit clo ve výši jednoho denáru. Oba tyto dokumenty jsou však dodnes předmětem sporu.

5 „*Město Frága [Praha] je vystavěno z kamene a vápna a je největším městem co do obchodu. Přichází sem z města Kráková Rusové a Slované se zbožím. A z krajín Turků muslimové, židé a Turci rovněž se zbožím a obchodními mincemi. Ti vyváží od nich otroky, cín a různé kožešiny.*“ Jiří FIEDLER, *Židovské památky v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, s. 5; Tomáš PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, s. 11–12.

entální koření. Usazovali se v místech konání významných trhů při panovnických sídlech. V Čechách hlavně v pražském podhradí a okolí Vyšehradu, na Moravě se nejdříve objevili v Brně a Olomouci.

Událostmi, které nastartovaly soustavný proces diskriminace a segregace Židů ve středověké společnosti, byly křížové výpravy a výsledky zasedání IV. lateránského koncilu (1215). V jejich důsledku došlo k zákazu společného soužití s křesťany. Byly založeny církevní řády dominikánů a františkánů za účelem potlačování sektářství a šíření „jediné pravé víry“. Židé se nadále směli usazovat jen ve vyhrazených a uzavřených čtvrtích. Společně s principy týkajícími se řešení otázky existence Židů uvnitř křesťanské společnosti, obsaženými již dříve v tzv. teorii svědeckého lidu,⁶ vedla tato nařízení k téměř naprostému ekonomickému a společenskému oddělení Židů od ostatního obyvatelstva.⁷

Kromě rozhodnutí IV. lateránského koncilu upravil postavení Židů v českých zemích také dokument *Statuta Judaeorum* vydaný Přemyslem Otakarem II. na základě předchozích nedochovaných privilegií Václava I.⁸ Principy dané tímto výnosem určovaly jejich postavení v podstatě až do konce 18. století, v některých případech do poloviny 19. století. Židé se tak stali trpěnou součástí středověké společnosti, panovnickou doménou zajišťující vladaři příjmy z odvádění speciálních daní.⁹

Po vytlačení do ghatt bylo Židům přikázáno nosit zvláštní oděv či označení na šatech. Nesměli se zabývat „nejčestnější“ rolnickou prací a většinou řemesel. Byl jim zamezen přístup do cechů.¹⁰ Naopak jim na základě rozhodnutí II. lateránského koncilu (1139) byla povolena obchodní činnost. Na rozdíl od křesťanů se mohli věnovat pohrdanému peněžnictví a půjčkám na úrok.¹¹

Ve 14. století se stali Židé cílem mnohačetných pogromů. Tato situace souvisela se vzrůstajícím náboženským antagonismem prohloubeným v důsledku hysterie vyvolané

6 Teorie se pokoušela zdůvodnit existenci Židů uvnitř křesťanské společnosti. Základní teze spočívá v tom, že křesťanství je teologickým dovršením a zároveň překonáním židovství. Židé jsou podle této teorie nositeli živého svědectví odkazu Starého zákona, ale také viny za ukřižování Krista a odplaty za tuto vinu.

7 Jiřina ŠEDINOVÁ, *Židé v Čechách a na Moravě*, Praha 1997, s. 36; Blanka ROZKOŠNÁ – Pavel JAKUBEC, *Židovské památky Čech: Historie a památky židovského osídlení Čech*, Brno 2004, s. 7.

8 Statuta představovala 32 paragrafů vymezujících vzájemné postavení Židů a křesťanů v trestní, majetkoprávní a soudní rovině. Král zaručoval Židům ochranu majetku, svobodu náboženského života a pohybu včetně povolení peněžního obchodu. Oni mu za to odváděli daně a půjčovali peníze. Útok na Židy byl chápán jako útok na královskou komoru. Privilegia také zaručovala výraznou autonomii židovských obcí ve věcech správních a soudních. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 23.

9 Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 134.

10 Židovská řemeslná činnost nebyla nikdy zcela potlačena. Probíhala však uvnitř ghatt, přičemž svým zaměřením reagovala na místní poptávku. Nejčastějšími profesemi bylo řeznictví, krejčovství, ševcovství, truhlářství apod.

11 Gerald MESSADIÉ, *Obecné dějiny antisemitismu: Od starověku po dvacáté století*, Praha 2000, s. 136; J. KŘEN, *Dvě století*, s. 134.

šířením dýmějového moru a vizí příchodu posledního soudu. Do života českých Židů se zapsaly černým písmem Velikonoce roku 1389, kdy se pražská židovská obec stala terčem jednoho z nejkrutějších pogromů za starého režimu. Pod záminkou údajného znesvěcení hostie zaútočil početný dav na židovské obyvatele Prahy. Více jak 3 000 jich bylo zavražděno. Tento počet se prakticky rovnal veškerému obyvatelstvu tehdejšího pražského ghetta.¹²

V druhé polovině 15. a počátku 16. století došlo k významnému předělu v životě českých Židů. Postupující zmírnění kanonických nařízení uvolnilo křesťanům ruce v otázce peněžního obchodování. Židé začali postupně ztrácet svoji výhradní finanční funkci a museli hledat uplatnění v řemeslné výrobě a obchodování se zbožím. Oslabování panovnické moci za Jagellonců, snahy svobodných měst o vyhnání Židů ze svého území společně s podnikatelskými aktivitami jednotlivých šlechticů při zakládání nových poddanských domén vedly k pozvolné migraci Židů z královských měst na jednotlivá panství. Zde se mohli, díky vrchnostenské podpoře, věnovat řemeslné a obchodní činnosti ve svobodnější atmosféře, než tomu bylo v konkurenčním prostředí městských cechů. Právě v tomto období začínají dějiny Židů v pardubickém a chrudimském regionu, přičemž jedny z nejstarších osídlení jsou doloženy ve Vysokém Mýtě (v první polovině 14. století)¹³ a Heřmanově Městci (v polovině 15. století).¹⁴ Na počátku 16. století již můžeme najít podnikavé židovské rodiny v poddanských městech a vesnicích téměř všech krajů.¹⁵

První zmínky o Židech v Pardubicích v 16. století

První zmínka o židovském osídlení Pardubic pochází z počátku 16. století.¹⁶ V nejstarším dochovaném panském urbáři z roku 1506¹⁷ je ve vnitřním městě zmiňován Žid nazýva-

12 B. ROZKOŠNÁ – P. JAKUBEC, *Židovské památky*, s. 7; Lucie NIEBAUEROVÁ, *Historie židovského obyvatelstva v českých zemích*, URL: <<http://www.praguecityline.cz/tematicke-trasy/zhidovska-praha/historie-zidovskeho-obyvatelstva-v-ceskych-zemich>> [cit. 2013-03-15].

13 Jiří FIEDLER, *Židovská komunita v Luži v 16.–18. století*, in: Emil Voráček (ed.), *Luže v dějinách. Od počátku středověku do 17. století*, Luže 2010, s. 173.

14 Na počátku 16. století je v Heřmanově Městci doložena již dosti početná židovská komunita. V roce 1570 zde můžeme nalézt 10 židovských rodin. První historická zmínka o jejich obci pochází z roku 1591 z doby vlády Jana Jetřicha ze Žerotína (1591–1593). Jaromír KABELÁČ, *Židé a židovské památky v Heřmanově Městci*, Heřmanův Městec 1992, s. 1; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, II. díl, Praha 1997, s. 67; J. FIEDLER, *Židovské památky*, s. 67.

15 T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 52.

16 První zmínka o poddaných Židech pana Viléma z Pernštejna pochází se vši pravděpodobností z roku 1490. Tehdy se Jan Mayer, mistr židovský Království českého a Markrabství moravského, zavázal platit Vilémovi z Pernštejna 50 zlatých uherských za ochranu pro všechny poddané Židy z Moravského markrabství. František, DVORSKÝ, *Listinář pana Viléma z Pernštejna z let 1304–1521*, in: *Archiv český* 16, 1897, s. 367.

17 Nejstarší zápisy v pardubickém urbáři vznikly na počátku roku 1506, kdy panství vlastnil Vilém z Pernštejna. Údaje pro městskou část prošly několika revizemi v letech 1507, 1514 a na přelomu let 1515–1516. K zápisům byl využíván až do Vilémovy smrti v dubnu 1521, kdy ho nahradil urbář nový.

ný Kapřík. Zprvu bydlel v některém ze sedmi domů mezi severozápadním rohem náměstí a kostelem sv. Bartoloměje v ulici ústící na náměstí. Z této nemovitosti byl povinen odvádět feudální rentu 1 groše českého ročně společně s dvěma dny robotních povinností. Kapřík patřil s největší pravděpodobností do skupiny zámožnějších měšťanů, neboť po rozsáhlém požáru města dne 31. července 1507 přesídlil do domu řadícího se k okruhu dražších nemovitostí v nově rekonstruované Bartolomějské ulici.¹⁸ Zde bydlel v roce 1514 v jednom ze tří dokončených domů.¹⁹ Jeho pobyt ve městě můžeme doložit ještě v roce 1525.²⁰

Dalšího nejmenovaného Žida uvádí záznam revize urbáře z roku 1507. Jeho bydlištěm byl jeden z domů podél městské hradby u kostela sv. Bartoloměje. V roce 1514 je zřejmě tentýž Žid zmíněn „v baště mezi branami“ (dnes Bělobranské náměstí).²¹

V důsledku ekonomických stimulů daných dynamickým rozvojem pardubického panství za Pernštejnů, všeobecné podpoře řemesel, náboženské toleranci a ochraně zaznamenáme postupně se navyšující počty Židů v jejich rezidenčním městě. Před rokem 1518 se přistěhoval Abraham a jeho žena Debora.²² Díky majetkovým převodům zapsaným

V něm se příslušná pardubická městská část bohužel nedochovala. Petr VOREL, *Nejstarší urbář pardubického panství a jeho vypovídací hodnota o vývoji města Pardubic v letech 1506–1515*, in: Informační zpravodaj Klubu přátel pardubického muzea a Historického klubu – pobočka Pardubice, příloha 1990, s. 1–11.

- 18 Žid Kapřík se vyskytuje také v první písemné zmínce o židovském osídlení nedaleké Chrudimi. Dne 30. října 1511 koupil od jistého Michala Drůšla tři pruty role za 67 kop grošů. V Chrudimi, ve které nebyl trvale usazen, figuruje také v dalších obchodních transakcích. Je vysoce pravděpodobné, že pardubický a chrudimský Kapřík je jedna a tatáž osoba. Alžběta LANGOVÁ – Renáta RŮŽIČKOVÁ, *Využití pramenů k dějinám chrudimských židů*, in: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci, Praha 2007, s. 141–142.
- 19 Josef Sakař uvádí dvě místa Kapříkova pobytu ve městě. Ve 3. díle svých *Dějin Pardubic* zmiňuje, že Kapřík měl okolo roku 1507 grunt v ulici U Brány (Mejtské, Bílé, později Arnoštově, dnes Sv. Anežky české). Srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 113. Později Sakař napsal, že Kapřík žil v roce 1507 v Bartolomějské ulici v čísle popisném 87. Tento dům však nebyl dostaven až do roku 1526. Sakař předpokládal kontinuitu Kapříka s Majerem Židem, který držel dům č. p. 87 v letech 1531–1538. Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Soupis domů městských*, díl IV., část 2, Pardubice 1930, s. 161; srov. též Petr VOREL, *Popis města Pardubic z roku 1514*, in: Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1989, č. 9–10, s. 213. Na Sakařovu reinterpetaci místopisu prvního urbáře se v tomto případě nelze spolehnout. Spolehlivější údaje u něj můžeme nalézt až od poloviny 16. století. O problematice Sakařova místopisu viz Petr VOREL, *Knihy rudé města Pardubic (regesta z let 1515–1585)*, in: Informační zpravodaj Klubu přátel pardubického muzea a Historického klubu – pobočka Pardubice, příloha 1987, s. 1–2. Sakařův omyl přejali i další autoři viz *Pod hvězdou Davidovou: Židé na Pardubicku od 16. století po současnost*. Katalog z výstavy k 70. výročí pardubických transportů do Terezína pořádané ve dnech 11. 10. 2012 – 9. 12. 2012 v SOKA Pardubice, s. 2; J. RYCHLÍKOVÁ, *Židovská komunita*, s. 1.
- 20 P. VOREL, *Nejstarší urbář*, s. 12–24, tabulka č. 1, zápisy č. 66 a 71; TÝŽ, *Knihy rudé*, tabulka BI vnitřní město 1515–1561 (1563), záznam č. 112.
- 21 Celá položka urbáriálního zápisu byla v roce 1507 písařem přeškrtnuta. Je vysoce pravděpodobné, že se nejmenovaný Žid musel přestěhovat v důsledku požáru v červenci 1507. Bohužel ani na tomto podkladě ho nemůžeme s jistotou ztotožnit s Židem bydlícím v roce 1514 na dnešním Bělobranském náměstí. P. VOREL, *Nejstarší urbář*, tabulka č. 1, zápisy 116 a 119.
- 22 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 112.

v dochované trhové knize dále identifikujeme ve městě židovské muže (v některých případech celé rodiny) Achase z Vídně (1519), Šalamouna (1523), Koláře (1523), Majera (1525), Chazima (1525), Chayima Mečíře (1528) s ženou Ester, dcerou Rachnou a synem Jakubem, Manacha či Maňase Mečíře, Izáka, zetě Chayima Mečíře (1534), Fukse (1536), Jelena (1537), Šťastného, Šepse (1538) a Faltýna (1557).²³

Místní Židé se živili zejména jako kramáři, ale společně s Němci se věnovali také barbírství, jirchářství, kovářství, lazebnictví, vysoce ceněnému mečířství,²⁴ dále pasířství, sklenářství a zlatnictví.²⁵ Z kramářů to byli v první polovině 16. století se vši pravděpodobností zmiňovaný Abraham a Achas z Vídně. Dále Chayim a jistý Markvart, který se však z města odstěhoval.²⁶

V září 1541 vyhlásil český zemský sněm vypovězení všech Židů ze země. Jako záminka posloužilo nařčení ze způsobení požáru Hradčan dne 2. června 1541, tradiční pomlavy z páchání rituálních vražd včetně trávení studní a nově i špionáž ve prospěch Turků. Téměř všichni Židé z Čech byli nuceni emigrovat (na Moravě byla situace poněkud jiná). Byl jim zaručen bezpečný odchod za součinnosti vrchnosti a měst, přes jejichž území měly konvoje procházet. Židé opouštěli zemi s veškerým svým majetkem, což pochopitelně přitahovalo místní loupeživé bandy. Ani území východních Čech nebylo výjimkou.²⁷

Z důvodu potřeby peněz ve válce proti Šmalkaldskému spolku byl na návrh české komory vydán v roce 1545 všeobecný glejt, který Židům opět povoloval pobyt v zemi. Následná porážka stavovské opozice složené z nekatolické šlechty a většiny královských měst vedla k opětovnému ovládnutí židovského regálu panovníkem, čímž přestali být pro vrchnost jistým zdrojem příjmů a pro měšťany zůstávali nadále nežádoucími konkurenty.²⁸

23 Nejstarší trhová kniha je jednou ze tří součástí rozsáhlejší městské Knihy rudé z období let 1515–1585. P. VOREL, *Knihy rudé*, s. 3–4.

24 Pardubické dlouhé nože patřily k vysoce ceněným exportním artiklům. Byly vyráběny z dovezených polotovarů ve zdejších šlejfirnách (brusírnách). František ŠEBEK, *Historie a současnost podnikání na Pardubicku*. Část I, Pardubice 2000, s. 73.

25 Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Cechy městské*, díl V., Pardubice 1935, s. 4.

26 P. VOREL, *Knihy rudé*; srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 112; tamtéž, V, s. 43–44 a 60–61.

27 Tyto zlodějské skupiny nebyly tvořeny jen profesionálními lupiči, ale také obyčejnými obyvateli vesnic a měst, kteří toužili po tučné kořisti. Jednou z takových loupeživých band byla i skupina mužů z okolí Náchoda, Nového Hrádku, Nového města nad Metují a Dobrušky, napadající Židy putující přes východní Čechy do Slezska a dále do Polska. V souvislosti se zadržením tří účastníků této skupiny (Jana Kršky, Jiřího Vodičky, krčmáře z Plesu, a Pavla, krčmáře z Nového Hrádku pod Frymburkem) byla odhalena také dílna na padělání peněz v Žampachu. František ŠEBEK, *Dva příběhy z kriminálního podsvětí – padělatelé peněz na hradě Žampachu a přepadání Židů v roce 1542*, in: *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 285–308; VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 10.

28 V období oslabení panovnické kontroly židovského regálu za Jagellonců by se dalo postavení Židů označit za stav prozatímního trpění. Králové vydávali řadu rozporuplných nařízení, kterými reagovali na své okamžité politické a ekonomické potřeby. Vladislav Jagellonský podlehl v roce 1507 ná-

V roce 1560 bylo zadlužené pardubické dominium odkoupeno Ferdinandem I. od pánů z Pernštejna pro následníka trůnu arciknížete Maxmiliána a stalo se součástí komorních statků. Jedním z důsledků této změny bylo posílení rekatolizačních snah na panství. V roce 1589 za vlády Rudolfa II. přišlo první větší omezení týkající se života Židů ve městě. Dle rezoluce české královské komory se povoloval pobyt na panství pouze čtrnácti židovským rodinám, a to nejméně „*půl míle od města*“.²⁹ Tento zákaz byl zrušen počátkem 17. století.

Vyhnaní Židů z města v období druhé poloviny 17. století

Události Třicetileté války přinesly další výrazné změny do života českých a moravských Židů. Vraždění, pogromy, vydržování vojsk a s tím spojené daňové zatížení, které nemohl krýt omezený obchodní výnos, výrazně snížily počty židovských obyvatel na našem území. Tento úbytek byl záhy vyrovnán příchodem exulantů z Polska, Litvy, Běloruska či Ukrajiny, kteří v letech 1648 až 1658 utíkali zejména před řáděním kozáků Bohdana Chmelnického. Tito uprchlíci začali opět naplňovat válkou zbídačená města a vesnice.³⁰

Příchod nových židovských obyvatel se nevyhnul ani hospodářsky zdecimovanému pardubickému panství, které bylo díky své výhodné poloze postiženo neustálými průtahy vojsk. Počátkem třicátých let se na zdejším hospodářství neblaze podepsalo utáboření císařské armády Albrechta z Valdštejna. Dílo zkázy dokonaly v letech 1643 a 1645 švédské

---

tlaku části vyšších stavů a některých městských rad, obávajících se nežádoucí konkurence židovských obchodníků a řemeslníků, a nařídil vypovězení Židů ze země s jednoročním odkladem. Když si však uvědomil ekonomické důsledky svého jednání, od vypovězení upustil. V následujících letech musel ještě několikrát čelit podobnému nátlaku a stejná situace se opakovala i za vlády jeho syna Ludvíka. Postoje Ferdinanda I. vůči Židům byly také rozporuplné. Na jedné straně potřeboval jejich peníze, na druhé straně byl zapřisáhlým katolíkem. V roce 1557 byli Židé opět vyhnáni z Čech (situace na Moravě byla zase odlišná). Pro Židy to znamenalo každodenní nejistotu, kterou neutišily ani draze koupené krátkodobé ochranné glejty. Situace se uklidnila až s nástupem Maxmiliána II., který potvrdil Židům stará privilegia. Srov. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 50–71.

29 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 113.

30 Posílené venkovské židovské obce usilovaly o získání samostatného zastoupení. V roce 1659 dosáhlo Zemské židovstvo (Landesjudenschaft) uznání coby samostatná správní jednotka s nárokem na vlastní reprezentaci s právem rozpisu a vybírání daní. Mimoto měli pražští Židé svůj zemský rabinát a do pravomoci Zemského židovstva příslušely i záležitosti týkající se sňatků, právních a náboženských otázek. Do této doby patřily židovské komunity pod svrchované vedení pražské náboženské obce. Landesjudenschaft mohla díky vlastnímu řízení a samosprávě spravovat i menší židovské obce v regionech. Pro vedení východní části Čech byl ustanoven od roku 1691 do roku 1715 rabin Wolf Spira-Wedeles, kterého nahradil David Oppenheimem zastávající tuto funkci až do roku 1736. Následoval rabin Mojžíš Isaac Spira-Wedeles, který ve funkci setrval do roku 1749. Následně byla funkce zemského rabína (Landesrabbiner) nahrazena a systém se téhož roku pozastavil. Poslední snaha o obnovení organizace proběhla v roce 1850, kdy společenství kooperovalo s Pražskou židovskou obcí. Snahy o obnovení se v roce 1884 nezdařily a organizace se definitivně rozpustila. B. ROZKOŠNÁ – P. JAKUBEC, *Židovské památky*, s. 9.

oddíly. Vnitřní město se jejich útoku sice ubránilo, horší však byla situace na předměstí, které bylo z velké části srovnáno se zemí.³¹

V průběhu války docházelo k obviňování Židů z překážení křesťanskému obchodu a je vcelku logické, že se obyvatelé postižených oblastí bránili jejich přílivu a usazování. Objektem nevráživosti pardubických živnostníků a konšelů se stal židovský obchodník jménem Daniel Mojžíš, který se do města přistěhoval v roce 1636. Byl nájemcem císařského cla a ve městě získal podruží. Po léta se snažil ovládnout obchod s obilím a solí. Mezi pardubickými konšely a Mojžíšem se rozhořel ostrý spor. Konšelé vinili Žida ze spekulací se skupovaným obilím a cly. Dle jejich mínění si měl také za úplatek opatřit od bývalého městského písaře Tobiáše Kosíka glejt, zaručující mu sousedská práva.³² Mojžíš měl však mocné ochránce. Jednalo se o panského hejtmana Jana Purkharta Kordule ze Sloupna, který si od něho půjčoval peníze,³³ a českou komoru, již plynuly prostředky z židovských daní.³⁴

V dubnu 1641 poslala česká komora pardubickému hejtmanovi rozhodnutí, dle kterého povolovala Danielovi Mojžíšovi nadále zůstat v Pardubicích, neboť „[...] *purkmistr a konšelé města Pardubic v létu pominulým 1636, sedmého dne měsíce Marty, téhož žida pod ochranu práva svého a na jistý způsob proti auplatku přijali a jemu židovský obchod do vůle povolili. Přičemž my toho také zůstavujeme a zanecháváme, aby doložený žid v obci téhož města Pardubic až do další rezoluci JMC [Jeho Milosti Císařské – pozn. aut.]. Pokud se řádně chovati bude, jako podruh toliko bez zakoupení zůstávati, obchod svůj židovský,*

31 Za likvidaci předměstské zástavby nebyli zodpovědní pouze Švédové, ale také zdejší obyvatelé, kterým bylo ze strategických důvodů nařízeno domy zbourat a získaný materiál použit na opevnění města. Viz F. ŠEBEK, *Historie a současnost*, s. 32.

32 SOkA Pardubice, Archiv města (dále AM) Pardubice, Purkmistrovský úřad, inv. č. 729, kart. 1, příloha k rozhodnutí České komory ze dne 26. 4. 1641, ve které purkmistr a konšelé skládají repliku proti zprávě hejtmana ve věci Daniela Mojžíše (7. 3. 1641), srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 115.

33 V květnu 1648 žádala česká komora městské radní o souhlas, aby mohl panský hejtman dát svůj zbořený dům i s pozemky k užívání Danielovi Mojžíšovi za 500 zlatých rýnských. O dva měsíce později došla představitelům města podobná suplika. Tentokrát žádali dědicové mezitím zemřelého hejtmana, Kryštof Kordule ze Sloupna a Jindřich Purkhart Kordule ze Sloupna, o souhlas, aby mohli nechat zmíněný dům k užívání D. Mojžíšovi z důvodu splacení dluhu 500 zlatých. Tento dluh nebyl vyrovnán ještě v roce 1657, soudě tak podle toho, že synové bývalého hejtmana museli české komoře opětovně sdělit, že vědí o dluhu svého otce a k jeho uhrazení nabízejí Danieli Mojžíšovi k užívání výše zmíněný dům. SOkA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad, inv. č. 872, kart. 2.

34 Tamtéž, inv. č. 729, kart. 1, příloha k rozhodnutí české komory ze dne 26. 4. 1641, sepsaná hejtmanem Janem Purkhartem Kordulem ze Sloupna dne 18. 9. 1640, ve které české komoře oznamuje, že bere v ochranu Daniela Mojžíše Žida. Královská komora nechránila Židy z důvodu nějakého humánního přesvědčení, nýbrž zcela pro jejich hospodářskou moc. Pro úřad nacházející se v permanentní finanční tísní byly židovské finanční dávky nenahraditelným zdrojem příjmů. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 93.

v věcech krámských suchých a drobných, bez utiskování a záhuby sousedův, odvedouce však též každého času všelijaké kontribuci a jiné daně.“³⁵

I přes dočasné uklidnění situace vedla tato aféra k tvrdšímu postupu proti novým židovským imigrantům.³⁶ Konšelé rozhodli, že Židé, nacházející se tou dobou ve městě a jeho okolí, zde mohou prozatím zůstat a provozovat svoje obchody pod podmínkou odvádění ročního poplatku 20 zlatých rýnských do městské pokladny.³⁷ Tento stav trval do konce roku 1645. Po zkáze pardubického předměstí švédskými vojsky byla postiženým židovským rodinám, jejichž otcové se jmenovali Šimon, Josef, David, Tobiáš, Lev, Abrahám Vokatý a Mojžíš Tejce, poskytnuta možnost krátkodobého pobytu coby podruhá ve vnitřním městě. Městská rada však svými nařízeními tlačila Židy k opětovnému vybudování nových domů na předměstí, ačkoliv bylo evidentní, že si to nemohou finančně dovolit.³⁸

Do této situace zasáhlo zostřené nařízení českého zemského sněmu, který v prosinci 1650 omezil práva a migraci židovského obyvatelstva. Od uvedeného roku směli Židé pobývat pouze tam, kde bylo jejich působení doloženo před 1. lednem 1618.³⁹ Nařízení také zakazovalo nájem mýt a cel. V březnu 1651 došla hejtmanovi rezoluce místodržících Království českého, ve které se oznamovala platnost prosincového usnesení, přičemž vrchnosti, které nechtěly na svých panstvích Židy trpět, musely ke své zprávě dvorské kanceláři připojit také jejich stanoviska.⁴⁰ V roce 1653 začala na panství pracovat berní komise, jejíž součástí byla také skupina vizitační, mající za úkol zachytit místní nábožensko-společenské poměry. Během tohoto šetření byl v Pardubicích zastihnut „*celník Daniel Mojžíš a jiní, časem přišedší Židé, v počtu 68 osob*“.⁴¹ Po ukončení šetření byl císařským naříze-

35 SOkA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad, inv. č. 729, kart. 1, rozhodnutí české komory ze dne 26. 4. 1641; Tamtéž, inv. č. 731, kart. 1, opis rezoluce české komory ze dne 14. 10. 1643.

36 V tomto ohledu nebyly Pardubice jediným městem, které ve svých hradbách nechtělo trpět židovské obyvatelstvo. Podobná situace byla např. v Rakovníku, Litoměřicích, Lokti, Lounech apod. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 88. Ke všeobecné nevoli z přílivu imigrantů jistě přispěla také morová nákaza, která postihla pardubické panství v roce 1650.

37 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 117.

38 SOkA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad, inv. č. 844, kart. 2, stížnost Židů hejtmanovi panství, že purkmistr a konšelé přikázali majitelům domů vypovězení židovských podnájemníků. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 117–118.

39 Židé se přirozeně bránili odvoláním na starší privilegia. V důsledku kolize finanční a politické správy, které se nebyly schopné dohodnout, jakou formou má být nařízení realizováno, nakonec k žádnému většímu stěhování nedošlo. Platnost sněmovního rozhodnutí potvrdil v roce 1681 i Ferdinandův nástupce Leopold I., který však hraniční datum doložení židovského působení v dané oblasti posunul až do roku 1657, čímž prakticky uznal stávající stav. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 89–90.

40 SOkA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad – listy, inv. č. 843, kart. 2, rezoluce místodržících z 20. 3. 1651.

41 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 118.

ním okamžitě odebrán nájem celního podnikání (např. právo skladu, průchod městem) ze židovských rukou.⁴²

Dne 13. června 1657 bylo správou panství, po předchozím souhlasu české komory, rozhodnuto vyhovět žádosti osmi Židů – Salomona Volfa, Salomona Mojžíše, Jonáše Veselského, Abrahama Vokatého, Josefa Poura, Davida Marka, Šimona Veselského a Daniela Mojžíše zřídit si na své náklady nové domky na Malém předměstí (dnes Bílém Předměstí).⁴³ Dovoz materiálu a samotnou stavbu měla provést obec. Ostatní Židé byli z města vypovězeni. Opětovně se rozhořel spor mezi konšely a Danielem Mojžíšem. Ten byl nakonec donucen v listopadu 1660 město opustit a po bouřlivé scéně na pardubické radnici se odstěhoval do Chrudimi.⁴⁴ Následně žádali představitelé města hejtmana panství, aby byl Daniel Mojžíš postaven před soud za urážky konšelského úřadu. Situace došla tak daleko, že konšelé odmítli realizovat stavbu všech židovských domů, odvolávající se na neochotu pardubických obyvatel poskytnout Židům stavební plochy na svých gruntech. Následně byli z města a předměstí vypovězeni všichni zbývající Židé, neboť „[...] město Pardubice ve svém položení velmi skromné jest a tento Daniel Mojžíš jako i ta celá rota židovská čím dál více se tu plemeniti snaží, nebo v ohrazení města v těch nejprůležitějších domích ze všech tří stran rynku nájmy sobě obrali...“⁴⁵

Pardubičtí konšelé poté požádali českou komoru, aby byla do městských privilegií, která se měla toho času opětovně konfirmovat, vložena doložka o vypovězení všech Židů z města.⁴⁶ Česká komora vyhověla žádosti dne 20. října 1661⁴⁷ a následně, dne 5. ledna 1662, potvrdil pardubická městská privilegia císař Leopold I., čímž vyloučil Židy a veškeré nekatolické obyvatelstvo z užívání bytů ve městě „[...] poněvadž žádný Žid nad pámeň lidskou, a předešlé nikdá, a to ani v minulém, 1618 létu (kdež pokud kde tehdáž jací

42 Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Dějinný přehled města, zámku a býv. panství v letech 1648–1900*, I/2, Pardubice 1923, s. 137.

43 VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 22, srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 119.

44 „[...] purkmistru před očima pěstí na stůl tlouci a šňupati se opovažoval a celý ouřad konšelský nešlechetně a nevázaně vedle svých jiných lehkomyšlných, židovských, a utrhavých řečí v jistém místě jízlivě a důtklivě za šelmy jistě znářkati se opovažoval.“ J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 119 a srov. též SOKA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad – listy, inv. č. 880, kart. 2.

45 Tamtéž, inv. č. 881, kart. 1, purkmistr a rada píše v roce 1660 hejtmanovi panství, proč nevyzdvihují na předměstí domy pro Židy.

46 Tamtéž, inv. č. 883, kart. 1, žádost obce pardubické k prezidentu české komory, aby bylo do městských privilegií, než budou konfirmována, pojato i vystěhování Židů.

47 Tvorbě konceptu privilegií, která se měla předložit císaři, byl účasten také prezident české komory hrabě Aleš Vratislav z Mitrovic. Kladné vyřízení žádosti pardubických konšelů podmiňoval odstoupením některých krčem (do nichž pardubičtí dodávali pivo) zámeckému pivovaru. Dohoda nakonec stála měšťany 18 krčem a 1440 zl. rýnských výnosu ročně. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, I/2, s. 140–141.

Židé bydleli, tu také ještě dále se zdržovati, sněmem minulého 1650 léta v dědičném našem království českém držení, sobě propůjčeno mají) v dotčeném městě Pardubicích obytný nebyl, a osedlí, a oni Židé, teprve za časů minulých vojenských neřestí, pro lepší bezpečnost jich, v témž městě, samého toliko bytů, a to do vůle, a libosti jich pardubských žili, k těm pak domům, které jsou někdy na Malém předměstí, dotčeného města, někteří Židé od křestanů koupili a v naddotknutých vojenských časech v nedokonalou ruinu, a zkázu přivedené, a dílem do šancův, a fortificati pojaté byly a ostatní posavad pustý, a samé toliko místa zůstávají, právo své protože jsou peníze ty, které jsou na vystavení jim na témže předměstí na místě jich zřícených pustých jiných skrovných domků složili, zase vyzdvihli a od toho upustili i potratili, aby často psaného města, doložení Židé nyní i na časy budoucí prázdní byli a tu dáleji a víceji, jak v městě, tak i na předměstí trpění nebyli. [...] Milosti a práva, našeho na samé toliko měšťany téhož našeho města pardubského, samo spasitelného katolického římského náboženství vztahovali, však žádného měšťana nebo měšťanku, aneb kohokoliv jiného, jenž by téhož samospasitelného náboženství katolického nebyl, nyní neb potom mezi sebou v Pardubicích netrpěli a jim tu bytu nepřáli.⁴⁸ Článek o vypovězení nekatolického obyvatelstva byl vypuštěn až za vlády Josefa II. Židé se však směli vrátit do vnitřního města až v polovině 19. století.

V roce 1663 se tedy pardubičtí Židé odstěhovali. Jejich kroky mířily především do okolních lokalit, jakými byly Dašice, Brozany, Přelouč, Holice, Rohovládova Bělá či Bohdaneč. S městem však zůstávali nadále ve styku, např. formou podomního obchodu či obstaráváním svého hřbitova.⁴⁹

Habsburská protizidovská politika v 18. století a její odraz na Pardubicku

První polovina 18. století přinesla řadu zákonů a nařízení, která omezovala působení Židů. Někdy je období do dvacátých let 18. století nazýváno také úředním či státním antisemitismem.⁵⁰ Byla zřízena stavovská komise, která měla za cíl navrhnout opatření ke snížení počtu židovského obyvatelstva.⁵¹ Pro každé panství či feudální statek byl stanoven maxi-

48 SOkA Pardubice, AM Pardubice, Městské knihy – knihy k pojištění práv města jako celku, inv. č. 35, kniha opisů privilegií a listů, s. 40–41, srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, I/2, s. 141.

49 V roce 1683 si za 6 zlatých ročně najali panskou chmelovnu u cihelny za Labským mostem.

50 J. KRĚN, *Dvě století*, s. 135.

51 Roku 1724 byl proveden první podrobný soupis všech obyvatel židovských obcí v českých zemích. Mimo Prahu žilo tehdy v Čechách ve 168 městech a 672 vsích okolo 30 000 Židů a asi 20 000 Židů na Moravě. Na venkově provozovalo 19 % židovských rodin řemeslo a dalších 13 % pracovalo jako nájemci lihovarů, vinopalen, koželužen, povoznictví a hostinců. Viz J. FIEDLER, *Židovské památky*, s. 16.

mální počet číslovaných tzv. systematizovaných židovských rodin (famiili), jejichž hlavám se říkalo familianti. V Čechách mohlo být 8 541 a na Moravě na 5 106 takových rodin.⁵² Aby se tento *numerus clausus* udržel, byl v roce 1726 vydán tzv. familiantský zákon.⁵³ V prosinci téhož roku došlo také k vydání tzv. transolakčního reskriptu, dle kterého se Židé nemohli usazovat mezi křesťanským obyvatelstvem. Židovské komunity musely být soustředěny v jedné ulici nebo čtvrti, která se nacházela v předepsané vzdálenosti od kostelů a míst, kde se konaly křesťanské náboženské slavnosti. Na pardubické panství připadlo v roce 1725 na 56 povolených židovských rodin. Celkem jich zde v té době žilo 23, přičemž zaznamenáváme značný rozptyl po celém regionu.⁵⁴

Jedním z dalších protižidovských opatření bylo vyhoštění z českých zemí na počátku vlády Marie Terezie v roce 1744. Jako záminka posloužilo obvinění, že se židovská menšina dopouští špionáže ve prospěch nepřátelského Pruska.⁵⁵ Díky vzájemnému finančnímu a obchodnímu propojení s křesťany, hrozícímu hospodářskému úpadku, přípravě daňové reformy a intervenci části české šlechty císařovna nejdříve zákaz omezila na uzavřená (hrazená) města a v roce 1748 vypovězení v plné míře zrušila. V následujících letech museli židovští poddaní platit periodicky se opakující toleranční daň.

Pardubičtí panští správci, využívající zámek především k vlastním komerčním zájmům, nařízení obešli a obnovili pobyt židovských obyvatel v těsné blízkosti města již v roce 1747. Došlo k tomu v tzv. přihrádce (předhradí), kam byl do zámecké vinopalny, založené v roce 1735, přiveden židovský pachtýř Daniel Vesský (také Veselý či Veselský).⁵⁶ Patřil do kategorie tzv. nájemných Židů, kteří se usazovali s celými rodinami v místech nájmu, i když pocházeli z jiných židovských obcí. V roce 1761 získal panskou palírnu do pachtu židovský obchodník se senem Izák Sušický, který se přistěhoval z Přelouče. Sušický se také věnoval prodeji tabáku, přičemž se marně snažil o založení místní tabáčky. Dále obchodoval se sukrem, barvami a vlnou z panských ovčínů. Dvorská komora mu povolila nově založit zaniklou továrnu na vlněné zboží. Sušický vyjednával také s knížecí

52 J. FIEDLER, *Židovská komunita v Luži*, s. 173.

53 Na jeho základě získali od září 1726 ženatí či ovdovělí Židé inkolát, který po smrti otce přecházel na nejstaršího syna, který mohl jako jediný ze sourozenců uzavřít sňatek. Pokud se chtěli také ostatní mužští potomci oženit, museli opustit zemi a byli považováni za cizince. Rodiny, které měly pouze dcery, byly považovány za vymřelé a dívky se musely často vdávat do ciziny. Dvorským dekretem z 31. 5. 1734 byl mimo jiné stanoven nejnižší věk ženicha na 18 let a nevěsty na 15 let. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 95.

54 J. RYCHLÍKOVÁ, *Židovská komunita*, s. 3.

55 Pardubice byly obsazeny pruskými oddíly od prosince 1741 do července 1742. Poté opětovně v roce 1744.

56 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 122.

auerspergskou správou v Nasavrkách kvůli zřízení přádelny vlny. Nástupcem Sušického se stal v roce 1783 Löw Jakob Mauthner.⁵⁷

Koncem 18. století se v těsné blízkosti Pardubic setkáváme se dvěma rodinami, jejichž členové se stali nájemci panské vinopalny a koželužny. Byli to Winternitzovi a Krausovi. Po L. J. Mauthnerovi převzal na přelomu 18. a 19. století vinopalnu Jakub Winternitz. Se svou ženou Annou, rozenou Mauthnerovou, měl čtyři syny: Adalberta (nar. 1808), Karla (1810), Ludvíka (1816) a Leopolda (1820).⁵⁸

Nově zbudovanou panskou koželužnu (1744) nacházející se v dnešní Labské ulici č. p. 29 získal v roce 1787 Aron Löbl, který přijal příjmení Kraus. Rodina Krausových konvertovala počátkem 19. století ke křesťanství. A. Löbl Kraus měl se svou ženou Rosárií syny Šimona, dvojčata Mojžíše a Josefa (nar. 1782), Jakuba (1786), Bernarda, Viléma (1790) Daniela a Izáka (1799).⁵⁹ Po smrti otce dne 3. listopadu 1804 převzal koželužnu syn Mojžíš Kraus, který měl se svou ženou Johanou (Julií) Černou syny Adalberta (nar. 1809), Josefa (1810), Viléma (1812), Ludvíka (1814), Emanuela (1816), Jindřicha (1824), Alfréda (1825) a dceru Terezii. Do dějin Pardubic se nejvýznamněji zapsali Josef⁶⁰ a Alfréd.⁶¹

57 Archiv Židovského muzea Praha (dále AŽM Praha), Židovská náboženská obec (dále ŽNO) Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: Geschichte der Juden in Pardubitz 1928, nestr. Tamtéž, č. 7, sign. 62 211, ŽNO – spisy: seznam Židů z konskripční revize 1796.

58 Dle záznamů panské správy z 21. 3. 1762 jsou kromě tehdejšího nájemce I. Sušického jmenováni také zaměstnanci vinopalny Jakub Mojžíš a 10 členů jeho rodiny. Je možné, že v období josefínských reforem, kdy museli Židé přijmout německá jména, se Jakub Mojžíš přejmenoval na Jakuba Winternitze, a jde tudíž o jednu a tutéž osobu. Také není známo přesné datum, kdy byla J. Winternitzovi vinopalna předána. Zemřel 18. 10. 1822. VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 32–33.

59 Tamtéž, s. 34. Srov. AŽM, ŽNO Pardubice, inv. č. 7, sign. 62 211, ŽNO – spisy: seznam Židů z konskripční revize 1796; František ŠEBEK. *Toulky historií Pardubic*, in: Radniční zpravodaj, 2008/8, s. 7.

60 Josef Kraus se narodil dne 4. 9. 1810. Zvolil si kariéru v poštovníctví, kde díky svým schopnostem dosáhl úřadu c. k. poštmistra. Roku 1848 vstoupil do komunální politiky, přičemž se prezentoval jako zastánce konstituce. Později byl dlouhá léta členem městského zastupitelstva. Koncem šedesátých let se pokoušel zřídit v Pardubicích první plynárnu. Tento pokus však skončil neúspěchem. V roce 1875 mu byl udělen titul čestného šlechtice. Díky intervenci svého mladšího bratra Alfréda (viz níže) mu byl udělen v roce 1881 šlechtický titul svobodný pán. Josef podnikal v cukrovarnictví a na čas se stal také starostou Pardubic, kde na Královské třídě (dnešní Třídě míru) postavil své reprezentativní sídlo, tzv. Krausův dům (čp. 113). Měl sedm synů a dvě dcery. Zemřel v roce 1892. Šlechtický titul přešel i na jeho potomky. Mezi nejvýznamnější z nich patřil baron Arthur Kraus (nar. 1854). Nejprve studoval na pardubické reálce a posléze v Paříži. Po návratu domů se věnoval zemědělskému podnikání na pronajatém velkostatku v Chroustovicích. Arthur byl vskutku renesančním člověkem. V Pardubicích se stal předsedou několika spolků a organizací. Byl vášnivým propagátorem velocipedů, hrál tenis (pravidla této hry přeložil do češtiny), lyžoval, fotografoval. Jeho největšími počiny byla podpora aviatiky (financoval Jana Kašpara) a astronomie. V roce 1912 založil v Pardubicích první lidovou hvězdárnu v českých zemích, jejímž hlavním cílem byla popularizace astronomie a vzdělávání. Arthur Kraus zemřel 21. března 1930. Viz J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta*, s. 410–411; F. ŠEBEK. *Historie a současnost*, s. 81.

61 Alfréd Kraus se narodil v roce 1824. Po studiu filosofie a práv nastoupil v roce 1850 jako auditorní praktikant Nejvyššího vojenského soudu ve Vídni. Působil u soudů v Itálii, kde v Mantově vedl pro-

Kolem roku 1837 se stal Mojžíš Kraus také nájemcem vinopalny, kterou po něm v roce 1853 převzal syn Ludvík.⁶² Později se stal M. Kraus zástupcem a mluvčím místní židovské komunity.

Společensko-správní změny, nastartované počátkem osmdesátých let 18. století vydáním tzv. tolerančního patentu a patentu o zrušení nevolnictví, výrazně proměnily život Židů v rakouské monarchii. Postupně zaváděné židovské zákony císaře Josefa II., které byly sumarizovány dne 3. srpna 1797 za vlády Františka II. a vydány jako tzv. systemální židovský patent (*Judensystemalpatent*), představovaly největší zásah do židovského zákonodárství v českých zemích od 13. století. Byly jimi vytvořeny nejnужnější předpoklady ke správní integraci židovských obyvatel do společnosti. V postavení Židů a křesťanů došlo k odstranění nejvýraznějších rozdílů. Židům se otevřely nové možnosti v oblasti vzdělávání (směli navštěvovat gymnázia a univerzity) a v ekonomice. Mezi nejvýznamnější změnu patřilo podrobení se stejné jurisdikci jako křesťané, což se v historii země stalo poprvé. Patent, rozdělený do deseti oddílů, Židům mj. povolil zřizování směnárén, velkoobchodů a továren. Bylo jim umožněno věnovat se všem živnostem s výjimkou nájmu šenkoven, desátků a mlýnů. Na druhou stranu jim však také bylo nařízeno přijmout německá jména či zakázáno obchodovat s obilím. Zcela revolučním bylo zavedení povinné židovské vojenské služby. Přes výše zmíněné uvolnění protizidovských nařízeních byla i nadále omezena jejich mobilita. Bez povolení se nesměli stěhovat. Usazovat se mohli pouze tam, kde byli trpěni roku 1725. V lednu 1782 byla dokonce zrušena povinnost bydlet v ghettech, avšak prakticky se tato novinka příliš neujala. Až do roku 1848 žili Židé nadále tradičním způsobem v místech, kde sídlily generace jejich předků. Systemální patent tedy usnadnil židovské komunitě jednání s úřady v českých zemích a stal se na příštích

---

ces s velezrádci připravujícími únos Františka Josefa I. z divadla v Benátkách a dále řídil vyšetřování neúspěšného povstání v Parmě, kam byl poslán po zavraždění vévody Karla III. Za svoje zásluhy dostal v roce 1856 Řád železné koruny III. třídy, na jehož základě byl o dva roky později povýšen do rytířského stavu. Poté působil na ministerstvu války, kde se v roli ministerského pobočníka účastnil válečných operací prusko-rakouského konfliktu. Krátce nato byl převelen do vojenské kanceláře Jeho Veličenstva. V roce 1880 dosáhl hodnosti polního podmaršálka. V této době patřil mezi nejvýznamnější c. k. důstojníky. Roku 1881 byl jmenován předsedou nejvyššího vojenského soudu a zároveň mu byl 11. dubna udělen řád Zlaté koruny II. třídy. Záhy poté byl povýšen do stavu svobodných pánů. Těšil se přízni císaře, který mu v roce 1882 svěřil úřad místopředsedy v Čechách. Tento post zastával až do roku 1889. Ve svém úřadě chtěl prosazovat politiku ministerského předsedy hraběte Taafeho a obnovit v zemi klid. Jeho pokusy o usmíření Němců s Čechy však skončily neúspěchem. Zemřel 28. 2. 1909. J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta*, s. 409–410.

62 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: *Geschichte der Juden in Pardubitz 1928*, nestr.; VČM Pardubice, *Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein*, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 33–44; J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 122–123; TÝŽ, *Čechy městské*, s. 159–160; F. ŠEBEK, *Toulky historií*, s. 7; *Vlastivědná abeceda dr. Theina*, Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1980, č. 6, nestr.

padesát let základem jejího právního postavení. V jeho důsledku byly židovské obce až do poloviny 19. století chápány především jako náboženské korporace.⁶³

Možnost návratu Židů do Pardubic byla vázána na stvrzení městských privilegií císařem Josefem II. dne 29. ledna 1783. Císař sice vynechal článek o vyloučení nekatolického obyvatelstva z užívání městských bytů a živností, avšak Židům bylo i nadále zakázáno usazovat se ve městě. V okolí města můžeme napočítat v 38 obcích regionu celkem 56 židovských rodin s 235 členy.⁶⁴

Vznik a institucionální zakotvení pardubické Židovské náboženské obce v druhé polovině 19. století

Konstituční změny let 1848–1849 byly prvním krokem na cestě k občanskému zrovnoprávnění Židů. Zákony odstranily poslední zbytky středověké protižidovské jurisdikce. Došlo také ke zrušení familiantského zákona, translokačního reskriptu a toleranční daně, což přineslo výrazné demografické změny ve struktuře židovského obyvatelstva českých zemí. Po roce 1852 došlo k rozptýlení jednotlivých Židů, popř. celých rodin, do nových destinací, kde měli mnozí z nich možnost začít se věnovat obchodním a živnostenským činnostem. Ne vždy však byli přivítáni s nadšením. Nejinak tomu bylo i v případě Markuse Oesterreichera (viz obr. 1), nájemce pivovaru z Pecky, narozeného v roce 1814, který byl zakladatelem a jednou z nejvýznamnějších osobností pardubické ŽNO v druhé polovině 19. století. Dne 13. února 1850 zakoupil M. Oesterreicher za 10 400 zlatých od městského návladního Filipa Koudelky zchátralý várečný dům čp. 77 na rohu náměstí u Zelené brány a věže (dnes sídlo krajské knihovny). Jeho žádost k magistrátu města o vtělení trhové smlouvy však byla odmítnuta, protože nemohl prokázat, že v minulosti získal městská práva. Bývalý majitel nemovitosti měl být pryč za obchod se Židem málem vyhozen z oken radnice. Oesterreicherovo odvolání nakonec uspělo u vrchního zemského soudu, který nařídil přivtělit smlouvu do trhových knih. Městu nepomohlo ani odvolání k nejvyššímu soudu, který jeho žádost zamítl dne 28. září 1850. Od roku 1853 zde Oesterreicher provozoval dílnu na výrobu cukrovinek a koloniál. Měl ženu Lauru a syny Gustava a Bertholda.⁶⁵

Tak tedy začalo opětovné usídlování Židů v Pardubicích. V následujících letech se počet zde usazených židovských obyvatel rozrůstal. V roce 1851 zde můžeme hovořit

63 T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 107–119; TÝŽ, *Systemální židovský patent proměnil život Židů v rakouské monarchii*, URL: <http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/zpravy/_zprava/1085514> [cit. 2013-02-01].

64 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: *Geschichte der Juden in Pardubitz 1928*, nestr.; J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 123; srov. TÝŽ, *Soupis domů městských*, s. 139–140; TÝŽ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, I/2, s. 172–173, 178, poznámka pod čarou č. 5.

65 J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, I/2, s. 208; TÝŽ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 123; dále Miroslav HUŇÁČEK, *Pardubice – Pernštýnské náměstí*, AB – Zet Pardubicka, sešit č. 18, Pardubice 2002, s. 27.

o Židech, kteří se jmenovali Samuel Nokolo (1802–1887), Josef Kopecký (1827–1892), Emanuel Nettel (1795–1875) a již zmiňovaní Krausovi.⁶⁶

V důsledku přílivu nových souvěrců bylo nutné přejít k jednotné organizaci formou založení vlastní obce. ŽNO představovaly základní rámec, v němž se odvíjel náboženský život Židů. Nejdůležitějšími povinnostmi bylo zajištění náboženské výuky, zřízení obecní synagogy včetně zajištění institutu rabinátu a v nejlepším případě i zaměstnávání vlastního rabína. Dále pak šlo o udržování hřbitovů, vedení matrik a dohlížení na různé spolky a organizace.⁶⁷

Pardubická ŽNO byla ustanovena v roce 1853. Starostou byl zvolen Markus Oesterreicher, který převzal záštitu nad svými souvěrci po Mojžíši Krausovi.⁶⁸ Do druhé poloviny šedesátých let 19. století byla formálně spojená se synagogální obcí v Brozanech, kde byla využívána tamější synagoga vystavená roku 1801 v části zahrady domu čp. 21.⁶⁹ Přechodnou fází dosvědčuje i označení *Pardubitz-Brozan Cultus Gemeinde*.⁷⁰ Po roce 1854 začala i v Pardubicích fungovat místní modlitebna.⁷¹ V roce 1855 byl prvním starostou spojených obcí zvolen Markus Oesterreicher, který tuto funkci zastával až do své smrti v Mariánských Lázních dne 12. července 1897. V roce 1858 již můžeme v Pardubicích

66 Národní archiv Praha (dále NA Praha), Matriky židovských náboženských obcí (dále HBMa), inv. č. 1516, Židovské matriky narozených, oddaných a zemřelých pro Pardubice; AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: *Geschichte der Juden in Pardubitz 1928*, nestr.; J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 123.

67 T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 338.

68 Literatura věnující se pardubickým Židům se v letopočtu založení jejich ŽNO rozchází. Nejčastěji jsou uváděny roky 1855 či 1859. Autoři této studie vycházeli z pamětního spisu sepsaného k uctění památky zesnulého M. Oesterreichera (zemřel v roce 1897), kde se hovoří o tom, že byl po celých 44 let starostou zdejší ŽNO. AŽM Praha, ŽNO Pardubice, č. 35, sign. 62307, Synagoga – spisy: seznam synagogálního majetku 1897, nestr. Ve stručném, německy psaném rukopisu o dějinách pardubických Židů ze třicátých let 20. století, který vychází zejména z díla J. Sakaře, je původní rok uvedení Oesterreichera do funkce starosty ŽNO přepsán z roku 1855 na 1853. Tamtéž, č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.; Rok založení 1855 uvádí J. Sakař – viz J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 124. Rok založení 1859 uvádí P. Thein a po něm J. Rychlíková, viz VČM Pardubice, Slavin pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 58; J. RYCHLÍKOVÁ, *Židovská komunita*, s. 6.

69 Brozanská synagoga představuje nejstarší synagogu na Pardubicku. Je popisována jako zděná budova bez popisného čísla na mírně obdélném půdorysu, orientovaná k východu, se vstupem pravděpodobně ze západní strany. Místní modlitebna byla zbourána v roce 1886. Viz *Pod hvězdou Davidovou*, s. 8. Další synagoga fungovala od roku 1822 v Dašicích. Po spojení s pardubickou ŽNO přestala být využívána a postupně zpusťla. R. RŮŽIČKOVÁ – A. LANGOVÁ, *Stopy Židů*, s. 28.

70 Toto označení můžeme nalézt na oficiálních razítkách obce až do druhé poloviny šedesátých let 19. století. AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 14, sign. 62314, ŽNO spisy: vyhlášky, pozvání 1868–1904, nestr.

71 Tyto místnosti se většinou nacházely v obytných domech židovských majitelů, ale oproti většině synagog v nich nebyla umístěna Tóra.

napočítat 21 židovských rodin s 86 členy. V této době byl duchovním správcem pardubické ŽNO krajský rabín dr. Filip Poláček z Polné.⁷²

Na počátku šedesátých let 19. století se pro pardubické Židy stalo prioritním postavení vlastního obecního domu, ve kterém by probíhalo základní vzdělávání židovských dětí.⁷³ Do té doby mohli využívat pouze soukromou školu vedenou Samuelem Deutschem z Polné. Dne 15. března 1863 bylo valným shromážděním obce rozhodnuto postavit obecní dům na pozemku o rozměru 1 054 sáhů na Zeleném předměstí, který byl zakoupen dne 29. března 1862 jednateli ŽNO M. Oesterreichem a Jakubem Löwitem od Jana Tlačvody z Pardubic za 1 170 zlatých.⁷⁴

Než došlo k výstavbě budovy, bylo nutné pronajmout prozatímní vyučovací místnost. Ta se nacházela ve Skalově domě za čtvrtletní nájem 40 zlatých. Výuka v těchto prostorech započala v roce 1866, kdy byl jako první učitel a kantor povolán Filip Lederer, který tuto funkci zastával do března 1869. Druhým učitelem se stal v roce 1866 Josef Wimder. Dne 2. července 1867 dostala ŽNO od obecního úřadu povolení ke stavbě obecního domu, v němž byly kromě školy plánovány také prostory pro novou modlitebnu, zasedací místnost a archiv.⁷⁵ Tato stavba (čp. 237) nacházející se na tehdejší Alžbětině třídě (dnes Třída 17. listopadu) byla dokončena v roce 1868 nákladem 5 625 zlatých.⁷⁶ ŽNO podala

72 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: Geschichte der Juden in Pardubitz 1928, nestr.; Tamtéž, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.; *Pod hvězdou Davidovou*, s. 3.

73 Jedním z elementárních znaků židovských společenství je zajistit vzdělání všem členům obce. Povinností každého věřícího Žida je znát a zachovat pro lidské pokolení učení, které zjevil Bůh Mojžíšovi na hoře Sinaj. Tyto základní postuláty judaismu jsou obsaženy v Tóře (tradiční označení pro Pentateuch – Pět knih Mojžíšových neboli první část hebrejské Bible). Neustálé studium Tóry je dědičným právem a úkolem každého Žida. Každá větší židovská komunita tedy usilovala o vlastní vzdělávací instituce. Náboženskou základní školu zvanou *cheder* začaly židovské děti navštěvovat v šesti či sedmi letech. Zde se jim dostávalo vzdělání týkající se Tóry a základů judaismu. Tato forma výchovy se vyvíjela od středověku zejména mezi aškenázskými Židy a měla dětem zajistit základní vzdělání v hebrejštině, Tóře a židovských zákonech a zvycích. Základní školy vedli soukromí učitelé v místnostech svého bytu. Tato forma vzdělání mohla být pro chudé rodiny relativně nákladná, proto si židovské obce zřizovaly vedle soukromých škol také obecní školy hrazené z příspěvků a nadací. Učitelé těchto škol byli odpovědní představeným židovské obce. Ti, kdo vychodili *cheder*, postoupili zpravidla do *ješivy*, která byla určena pro studium Talmudu – doslova učení, studium. Talmud je celek židovských zákonů a tradic. Obsahuje tzv. ústní zákon judaismu. Forma vyučování v *ješivě* závisela na rabínovi, jehož vědecký zájem ovlivňoval směřování školy. Jedním z hlavních cílů každé větší obce bylo tedy získat nějakou rabínskou autoritu. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 189–191.

74 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 28, sign. 62207, Finanční spisy: výkazy o příjmu peněz a jejich vydání 1856, 1868, s. 2; Tamtéž, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

75 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 25, sign. 62225, ŽNO spisy: plán obecní budovy ŽNO 1867, nestr.

76 Tamtéž, inv. č. 24, sign. 62311, ŽNO spisy: stavební záležitosti 1868, nestr. Povolení k obývání domu vydal obecní úřad dne 12. 7. 1868. Tamtéž, inv. č. 19, sign. 62293, 62301, ŽNO spisy: výměna pozemků ŽNO a J. Tučkové 1868–1891, nestr.

v létě téhož roku oficiální žádost k okresnímu úřadu o zřízení německo-hebrejské školy s právem veřejnosti.⁷⁷ Ustanovená komise rozhodla dne 7. září v neprospěch návrhu a mělo trvat dalších 10 let, než se postavení školy změnilo.⁷⁸ Dne 7. listopadu 1868 byl do pracovního poměru přijat učitel S. Strnad, který měl za úkol podávat výklad také v českém jazyce. Do roku 1878 byla škola dvoutrídňá, přičemž vyučování v sedmdesátých letech zajišťovali Josef Bass, Jakub Bader, Samuel Königsberg a Ignác Tschassny. Právo veřejnosti získala škola v roce 1878. Při té příležitosti se změnila ve trojtrídňou s učiteli Emanuele Kohnem, Vilémem Schückem, Bernardem Löwym a Jakubem Králem. V roce 1879 byla na dvoře obecního domu vystavěna budova pro umístění třetí třídy. V osmdesátých letech se představenstvo ŽNO potýkalo s nedostatkem prostředků na provoz školy a platy učitelů. Vše vyvrcholilo sporem s učitelem E. Kohnem,⁷⁹ který žádal doplacení své mzdy. Po vzájemné dohodě nakonec došlo představenstvo ŽNO k závěru předat školu v roce 1884 Kohnovi do soukromého vlastnictví.⁸⁰ Od tohoto okamžiku nebyla škola vázána rozhodnutími představenstva ŽNO, které pouze pronajímalo vyučovací prostory. V roce 1894 přibyl učitel češtiny František Kohoutek. Škola měla maximálně kolem 80 žáků.⁸¹

Druhá polovina šedesátých let 19. století znamenala další průlom v občanskoprávním postavení Židů. Soubor ústavních zákonů přijatých v roce 1867, vrcholící tzv. prosincovou ústavou, přinesl Židům plné zrovnoprávnění. Bylo jim přiznáno státní občanství, politická a občanská rovnost před zákonem. Mohli se volně stěhovat, nabývat nemovitost-

77 Vzdělání v ní dosažené bude uznáno jako v případě státní veřejné školy.

78 Obecné podmínky postavení školy k církvi upravoval zákon 48/1868 ř. z., ze dne 25. 5. 1868 (s účinností od 26. 5. 1868, částka XIX, s. 97). Dle § 2 měla každá církev či náboženská společnost možnost dohlížet nad výukou náboženství svých souvěrců na obecních a středních školách. Dle § 4 bylo každé náboženské společnosti dovoleno zřídit si vlastní školu, přičemž mohla žádat o uznání statutu veřejného učiliště. Nejvyšší dohled nad vyučováním jak veřejných, tak soukromých škol měly státní orgány, tj. v nejvyšší instanci ministerium vyučování, dále pak nově zřízené zemské, okresní a obecní školní rady. Výuku židovského náboženství na pardubických středních školách zajišťovali Samuel Deutsch (1863–1864), dr. Filip Poláček (1864–1870), Samuel Rosenzweig (1865–1866), Filip Lederer (1866–1869), Samuel Frank (1869–1871), dr. Sommer (1870–1871), Josef Bass (1871–1874), Jakub Bader (1874–1882), Emanuel Kohn (1882–1901) a Adolf Nähnađl (1901–1930). AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.; srov. J. SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, III/1, s. 124, poznámka pod čarou č. 7 a VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 65.

79 Emanuel Kohn se narodil 25. 7. 1835 v Miskovicích. Studoval na gymnáziu v Táboře a poté na učitelském institutu v Linci. Později působil jako ředitel na veřejné německé škole v Žamberku a v letech 1878–1898 jako ředitel a později jako majitel židovské školy v Pardubicích. Zemřel 6. 2. 1911. Viz AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936.

80 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 16, sign. 62299, ŽNO spisy: záležitosti proti učiteli Kohnovi 1880–1894, nestr.

81 Tamtéž, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, sign. 62209, nestr. Srov. Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem: Školství*, Díl III, část 2, Pardubice 1927, s. 216, poznámka pod čarou č. 2.

tí, provozovat jakoukoliv živnost včetně možnosti aktivního i pasivního volebního práva.⁸²

Dne 20. května 1874 byl vydán zákon č. 68/1874 ř. z. (s účinností od 27. května 1874) o uznání společností náboženských definující náležitosti, které musí být splněny k získání statutu státem uznaného náboženského spolku.⁸³ Představenstvo pardubické ŽNO na zákon reagovalo dne 23. prosince 1874 vydáním souboru obecních stanov. O necelé tři roky později na ně navázaly druhé, prakticky totožné, které potvrdilo české místodržitelství dne 24. června 1877. Pardubická ŽNO se tak zařadila mezi oficiální státem uznané náboženské spolky.⁸⁴

Dle statut nebyla obec žádným politickým sdružením, ale společným náboženským seskupením osob židovského vyznání. Jejím hlavním posláním bylo udržovat a budovat vzájemné vztahy uvnitř židovské komunity. Měla zajistit náboženský, hospodářský a kulturní život obce, pečovat o náboženské potřeby a rituály svých členů, včetně zajištění dohledu nad židovským vyučováním a správou společného majetku. Obec byla tvořena vlastními členy (*Cultusgemeindmitgliedern*) a také všemi souvěrci (*Cultusgemeindgenossen*) žijícími v okruhu její působnosti. Členy obce se automaticky stali všichni, kteří stáli u jejího zrodu, nebo do ní přispěli svým movitým či nemovitým majetkem. Na rozdíl od svých souvěrců mohli být nominováni a voleni do vrcholných obecních funkcí. Nejvyšším orgánem reprezentujícím ŽNO navenek bylo představenstvo skládající se z pěti členů a dvou náhradníků. Z jejich středu byl volen starosta obce, těšící se u svých souvěrců velké vážnosti. Funkční období představenstva bylo tři roky, přičemž byla možná opětovná volitelnost. Zvoleni mohli být pouze mužští příslušníci obce, kteří dosáhli věku 24 let. Ženy sice zvoleny být nemohly, ale měly alespoň právo volit, i když pouze v zastoupení. ŽNO měla vlastní finanční prostředky, které byly zajišťovány vybíráním předepsa-

82 T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 125.

83 Aby mohla být náboženská společnost účastna všech práv vyplývajících z jejího uznání, musela prokázat schopnost svého financování a vyučování, včetně zajištění vlastních bohoslužebných ústavů. Další podmínkou bylo vypracování vlastních statut, které by zakotvily vnitřní poměry a uspořádání obce. Zákon č. 68/1874 ř. z. (částka XXI., s. 151–174) o uznání společností náboženských z 20. 5. 1874. Z dalších právních předpisů, řešících čistě židovské záležitosti, můžeme jmenovat nařízení č. 76/1876 ř. z., z 29. 5. 1876, (částka XXII., s. 157–158), o manželství židů, kteří bydlí mimo svazek některé náboženské obce židovské, dále nařízení č. 57/1890 ř. z., z 21. 3. 1890 (částka XVIII., s. 109–113) o zevnitřních právních poměrech israelitské společnosti náboženské. Tento zákon mj. kodifikoval ŽNO jako geografické jednotky. Každá obec dostala povinnost oznámit obvod své působnosti, popř. podat návrhy ke zřízení nových obvodů. Lidé, hlásící se k židovskému vyznání, příslušeli k ŽNO dle bydliště. Ustanovení nových obvodů ŽNO si vyhradily státní orgány. Dále tento zákon vymezoval vnitřní poměry obcí a upravoval jejich vztahy vůči státním úřadům. Toto nařízení bylo novelizováno předpisem č. 96/1897 ř. z., z 18. 3. 1897 (částka XXXV., s. 467–468), o vymezení příslušnosti orgánů státní správy duchovní vzhledem k zákonu o zevnitřních právních poměrech israelitské společnosti náboženské z 21. 3. 1890, ř. z.

84 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 54, sign. 62204, Různé: Geschichte der Juden in Pardubitz 1928, nestr.; *Pod hvězdou Davidovou*, s. 3.

ných ročních poplatků od všech členů obce (kromě těch, kteří byli této povinnosti zbaveni), jednotlivých spolků působících v jejím rámci, vstupních poplatků nových členů či dobrovolných příspěvků. Rozpočet sestavovali členové představenstva. Dále mělo představenstvo právo sjednávat obchodní smlouvy s okolními subjekty. Všechny osoby spadající do působnosti ŽNO mohly využívat všech společných bohoslužebných, vyučovacíích či rituálních institucí obce. Jedinou podmínkou bylo odvádění předepsaných dávek sloužících k udržování těchto zařízení. Nové členy přijímalo představenstvo obce z osob, které se narodily či žily na území spadajícím do její působnosti. Ženy mohly být přijaty, pokud se provdaly za člena obce. Členství zaniklo smrtí, zřeknutím se židovské víry, přestěhováním či přesídlením. V případě žen pak provdáním se za příslušníka jiné náboženské obce.⁸⁵

Statutární zakotvení obce společně se zajištěním vlastního vyučování byly tedy první úspěchy, které pardubičtí Židé dosáhli na cestě k harmonickému fungování jejich náboženské obce. V nastoupené cestě bylo nutné dále pokračovat. V tuto chvíli se nejdůležitějším problémem ukázala trvající absence vlastní synagogy. Velká důležitost těchto židovských chrámů byla dána historickými podmínkami panujícími v židovských ghettech, kde kromě tradičního náboženského významu vzrůstal také jejich podíl na vzájemném společenském životě komunity. Synagoga představovala nejenom místo, kde se Židé setkávali u bohoslužeb, ale zároveň sloužila i jako symbol veřejného náboženského života obce.⁸⁶

O budoucí stavbě synagogy vedlo zastupitelstvo obce jednání již od poloviny šedesátých let. Pro její umístění byla vybrána parcela na Zeleném předměstí v sousedství židovského obecního domu. Projekt na stavbu byl vypracován známým slatiňanským architektem Františkem Schmoranzem⁸⁷ v letech 1864–1866, ale jeho realizace byla oddalována především kvůli nedostatku financí.⁸⁸ Projekt počítal s vybudováním synagogy v pseudoro-

85 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 10, sign. 62205, ŽNO spisy: stanovy (rukopis) 1874, stanovy (tiskopis) 1877.

86 V období exilu se synagoga stala náhradou za zbořený jeruzalémský chrám a zároveň se stala sjednocujícím prvkem Židů. Jako ústřední instituce judaismu byla synagoga napevno ustanovena během babylonského zajetí (poč. 6 stol. – 537 př. n. l.)

87 František Schmoranz byl také architektem synagogy v Heřmanově Městci.

88 Dne 28. 10. 1869 si představitelé ŽNO vypůjčili u pardubické občanské záložny částku 2 000 zlatých. Do zástavy museli dát parcelu, na které byl vystavěn obecní dům. Svůj dluh uhradili v roce 1877. V březnu 1877 následovala další půjčka u chrudimské městské spořitelny na částku 4 000 zlatých a v červnu téhož roku další půjčka, tentokrát u chrudimské občanské záložny v hodnotě 8 000 zlatých. Do zástavy byl dán opět obecní dům a nově i synagoga. Tyto dluhy s příslušnými úroky uhradili představitelé ŽNO v druhé polovině osmdesátých let 19. století. Dne 16. 4. 1883 následovala další půjčka u občanské záložny v Pardubicích na částku 2 500 zlatých s dobou splatnosti 23 a půl roku. Také tento dluh byl uhrazen již počátkem roku 1887. AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 29, sign. 62310, Finanční spisy: dlužní úpisy 1869–1883, nestr.; Tamtéž, inv. č. 19, sign. 62293, 62301, ŽNO spisy: výměna pozemků ŽNO a J. Tučkové 1868–1891, nestr.

mánském slohu s orientálními prvky.⁸⁹ Ke stavbě objektu přistoupilo představenstvo obce díky iniciativě M. Oesterreichera. V květnu 1876 byla podána žádost o povolení stavby k okresnímu hejtmanství, které ji vyřídilo kladně, a to dne 11. června 1876. Pardubické obecní zastupitelstvo žádost schválilo 29. června 1876. Pro zajištění financí byly vydány kostelní akcie v hodnotě po 25 zlatých. Práce probíhaly v letech 1877–1878. Zdárné dokončení bylo zpožděno kvůli dalším finančním potížím. Ty vyřešilo až ustavení loterie o 4 000 losech,⁹⁰ jejíž výtěžek umožnil dokončení budovy v roce 1878, kdy byla také slavnostně zasvěcena. Celkové náklady tvořily 28 993 zlatých.⁹¹ Z urbanistického hlediska byla synagoga výškovým protipólem Zelené brány. Následujících 80 let tvořila výrazné nároží tříd 17. listopadu a Palackého (viz obr. 4 a 5).⁹²

Postavením obecního domu, školy a synagogy splnili pardubičtí Židé nejdůležitější předpoklady pro kvalitní náboženský a správní chod obce. Dalším mezníkem bylo vyvrcholení několikaletého úsilí ve věci zřízení samostatného rabinátu. Částečně k tomu došlo již v roce 1895, kdy se stal prozatímním rabinem rodák ze Svatky, Adolf Nähndel (viz obr. 2),⁹³ který původně působil v Pardubicích od 1. září 1890 ve funkci kantora a učitele. Ve městě žil celých 35 let až do své smrti dne 7. října 1930.

89 Architektonický synagogální styl se za dva tisíce let změnil podle potřeb obcí, vkusu či vnějších tlaků, ale určité znaky zůstávaly stejné. Základní uspořádání synagogy zahrnovalo především svatostánek vestavěný do východní zdi nebo umístěný před ní tak, aby směřoval k Jeruzalému a byl proti vchodu do synagogy. Dále se počítalo s vyvýšeným místem se čtecím pultem nebo stolem (tzv. bima), které bylo umístěno ve středu nebo v zadní části Božího domu. U ortodoxních Aškenázů stál poblíž svatostánku pultík pro předčítače. Západní židovské náboženské obce často dělaly ze synagogy centrum veškeré židovské činnosti, takže do nich umísťovaly třídy, knihovny, místnosti na bankety nebo rabinovu pracovnu.

90 ŽNO v této souvislosti podala oficiální žádost o uspořádání loterie přímo k císaři: „*Císařsko-královský Apoštolský Majestáte!* [...] *Naše kultovní obec sestávající se z 60 izraelských rodin cítila již dlouhou dobu potřebu o spravování Božího domu, aby v zbožné věci sloužila naše řádné bohoslužby a pro volby našich vznešených představených přistoupiti mohli. Nejpokornější kultovní obec započala s výstavbou synagogy v srpnu a za jistých komplikací s náklady 20 000 Zl. dokončila hrubou stavbu. Tady však s okolností, že naše kultovní obec má pouze málo zaopatřených členů, a naše prostředky jsou natolik vyčerpány, že my nejsme schopni přes všechny naše oběti dokončit stavbu synagogy, takže jsme vystaveni nebezpečí, že s takovými obětmi započatá stavba bude odsouzena k chátrání, a tak bychom se museli dotčených pravidelných bohoslužeb vzdáti my, jakožto i naše děti, kterých je čítáno na 80 školou povinných, což je pro nás velmi bolestivé. Za takovéto situace vidíme potřebu cizí pomoci skrze zřízení efektivní loterie sestávající ze 4 000 losů každý po 1 Zlatým, které budou považovány za ziskné dary k domáhání u našeho Božího domu.*“ AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 34, sign. 62300, Synagoga spisy: žádost k císaři o povolení loterie ve prospěch synagogy, nestr.

91 Tamtéž, inv. č. 36, sign. 62208, Synagoga spisy: rozpočty nákladů a účty synagogy a jiných staveb 1904–1928, nestr.

92 *Pod hvězdou Davidovou*, s. 5–6.

93 Adolf Nähndel se narodil v roce 1851. Dle svědectví P. Theina to byl menší, vousatý muž s dobrušednou povahou. V Pardubicích působil jako učitel náboženství na obecných, měšťanských a středních školách. Od roku 1895 zastával funkci prozatímního rabína pardubické ŽNO, přičemž mu byl udělen dispens ve smyslu § 11 nařízení č. 57/1890 ř. z., z 21. 3. 1890. Po celé první desetiletí 20. století se domáhal svého definitivního uznání rabinem, čímž chtěl zvýšit svoji autoritu u členů obce,

Podnikatelské aktivity pardubických Židů

Druhá polovina 19. století se vyznačovala dynamickým hospodářským a průmyslovým rozvojem Pardubic. Budování husté sítě hlavních a vedlejších silnic v letech 1818–1846 společně s první vlakovou soupravou projíždějící Pardubicemi dne 20. srpna 1845 předznamenala budoucí urbanistický rozkvět města, které se stalo hlavním železničním uzlem na trati Praha – Olomouc – Vídeň. V roce 1859 se začala stavět trať směrem na Hradec Králové k pevnosti Josefov, která byla posléze prodloužena až do Liberce. Rok 1871 přinesl spojení s Německým Brodem. Přímo na železnici se vážala dostavníková doprava, která zajišťovala místní napojení menších měst na hlavní železniční tepny.⁹⁴ V blízkosti nového spojeného nádraží (1859) a přidružené trati začala v šedesátých letech 19. století vznikat první průmyslová zástavba.

V letech 1850–1855 se Pardubice staly sídlem krajského úřadu a patrimoniální správu nahradilo okresní hejtmanství a okresní soud. Ani následné zrušení pardubického krajského úřadu a jeho opětovné přesunutí do Chrudimi, ani ekonomické škody způsobené prusko-rakouskou válkou v roce 1866 nezměnily nic na stoupajícím významu Pardubic, které se staly díky vzrůstajícímu se živnostenskému podnikání a komunikační atraktivitě průmyslovým ohniskem východních Čech. Také místní Židé se významnou měrou zasloužili o kulturní a hospodářský rozvoj města.

Díky ekonomickým podnětům, daným probíhající průmyslovou revolucí, zavedením nového živnostenského zákona (platného od roku 1860) a občanskému zrovnoprávnění z roku 1867 můžeme v poslední čtvrtině 19. století sledovat jejich zvýšenou podnikatelskou a spolkovou aktivitu. Z hlediska hospodářského významu pro město se o ní dá mluvit jako o klíčové. V následujícím výčtu připomeneme nejdůležitější živnosti, podniky či továrny v židovských rukou, popř. provozované prostřednictvím židovského kapitálu. Jejich osud budeme sledovat do období 1. světové války. Mnohé z nich si však udržely svo-

---

zlepšit svoji finanční situaci a dosáhnout patřičných záruk hmotného zabezpečení pro případ nemoci, invalidity či stáří. Situaci kolem prozatímního rabinátu A. Nähnadla se pardubičtí představitelé rozhodli vyřešit přenesením celé záležitosti na nově vytvořený Svaz českých náboženských obcí izraelských v království Českém, který vznikl v roce 1909. Ani tímto se však situace nevyřešila a ještě v roce 1912 byl A. Nähnadl v postavení prozatímního rabína, což mu zaručovala soukromá smlouva s pardubickou ŽNO obnovovaná vždy po třech letech. V této době dostával fixní plat 1 800 K. plus 400 K. remunerace ročně včetně volného bytu k užívání. Další prostředky mu plynuly díky výuce náboženství na pardubických školách (reálce, chlapeckém a dívčím gymnáziu). Kromě toho za něj ŽNO hradila soukromé životní pojištění u Spolku učitelů židovského náboženství v Praze a pojištění u státní pojišťovny. V roce 1914 se stal rabinem holické ŽNO. SOKa Pardubice, Okresní úřad Pardubice 1850–1945, kart. 221, Židovské kultovní věci; VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 64.

94 V letech 1867–1871 provozoval Žid Vilém Lövy významné dostavníkové spojení s Čáslaví. R. RŮŽIČKOVÁ – A. LANGOVÁ, *Stopy Židů*, s. 26.

ji prestiž i za 1. republiky a jejich úpadek přišel až v období 2. světové války. Ze spotřebních průmyslových odvětví byl nejčastěji zastoupen zejména průmysl potravinářský, dále obuvní, oděvní a textilní. Ze zpracovatelských odvětví pak průmysl chemický, v menší míře strojírenský a papírenský.

Nejvýznamnější továrny a živnosti s židovským zastoupením zabývající se spotřebním a zpracovatelským průmyslem

Potravinářská výroba

V roce 1867 založil Ignác Wertheimer⁹⁵ továrnu na čištění lihu později přetvořenou v rafinérii na líh. Počátkem sedmdesátých let postihl podnik velký požár, avšak záhy se podařilo celý objekt obnovit a výrobu modernizovat. V roce 1882 se továrna rozšířila o přidruženou výrobu kvasného lihového octa. Firma nesla název *První pardubická rafinérie lihu, továrna na likéry a octovou trestí Ignác Wertheimer*. Počátkem osmdesátých let 19. století vykazovala produkci 60 000 hl čistého lihu, 12 000 hl octové tresti a 15 q octanu olovnatého, který byl až do 1. světové války dodáván do papíren v monarchii. Po smrti zakladatele v prosinci 1899 převzala továrnu jeho manželka Berta a synové Max a Hugo. V letech 1903–1904 došlo ke stavbě vlastního lihovaru, kde se soustřeďovala výroba surového lihu z melasy. Destilační aparáty typu *Pampe* byly první tohoto druhu v monarchii. Wertheimerův líh byl ceněným exportním artiklem především do Švýcarska, kam se dovážel pod značkou *Schweitzer Feinsprint*. V továrně pracovalo kolem 300 dělníků. V roce 1909 bylo obchodní vedení přesunuto do Prahy. Obtíže přinesla až 1. světová válka, kdy se podnik potýkal s nedostatkem surovin a pracovních sil. V období 1. republiky však opět stoupl jeho význam a výroba.⁹⁶

V roce 1869 byl poblíž nádraží naproti lihovaru založen akciový cukrovar, jehož iniciátorem byl již zmiňovaný c. k. poštovník Josef Kraus. Na stavbu poskytl značný úvěr a stal se majitelem poloviny akcií podniku. Významným akcionářem a pozdějším předsedou správní rady byl další Žid Otto Baer. Později zasedal ve správní radě po jeho boku také syn druhého starosty ŽNO, Egon Winternitz.⁹⁷ Ředitelem se do roku 1877 stal vý-

95 Od sedmdesátých let 19. století až do své smrti byl několikrát členem obecního zastupitelstva a finanční komise. SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubice (1895–1933), s. 32 a 93.

96 Petr BOROVEC, *Historie a současnost podnikání na Pardubicku*, Žehušice 2007, s. 75–77; TÝŽ, *Stručná historie živností, obchodu a průmyslu v Pardubicích*, AB – Zet Pardubicka, sešit 12, s. 15; F. ŠEBEK, *Historie a současnost*, s. 103–104; *Vlastivědná abeceda dr. Theina*, in: Zprávy klubu přátel Pardubicka 1978, č. 4, nestr.

97 *Adresář města Pardubice pro rok 1911*, s. 201.

znamný stavitel několika cukrovarů na našem území Josef Pfleger. Produkce tvořila 30 000 – 40 000 tun bílého cukru a 3 000 – 4 000 tun suroviny v rámci jedné kampaně, polovina produktu byla prodávána na domácím trhu a druhá polovina byla určena do zahraničí. V této době zde bylo zaměstnáno na 450 osob. Cukrovar byl rekonstruován v letech 1888, 1908 a 1913, přičemž došlo k jeho napojení na hlavní železniční trať. V roce 1917 se pardubický akciový cukrovar sdružil spolu s průmyslovými cukrovary v Cerekvici nad Loučnou, Hrochově Týnci, Cholticích, Slatiňanech a Vrdech v cukro-varnickou agencii se sídlem v Pardubicích.⁹⁸

V roce 1874 dostal M. Oesterreicher povolení adaptovat svoji dílnu na cukrovinky v továrnu na čokoládu. Sídlem podniku se stal dům čp. 30 na pozdější Masarykově třídě. V domě čp. 77 v Zelenobranské ulici provozoval dále koloniál s prodejem kávy, který po jeho smrti převzal syn Gustav Oesterreicher.⁹⁹

Dalším pardubickým fenoménem, ve kterém našli místní Židé uplatnění, bylo perníkářství. V této souvislosti je třeba se zmínit o významném představiteli pardubické ŽNO a jejím starostovi po 2. světové válce Bernardu Schützovi (1878–1958) a jeho firmě *Mellekta*, která se zabývala výrobou marcipánu a cukroví. Schütz se naučil pekařskému řemeslu v devadesátých letech 19. století ve svém rodišti v Lukavci u Pacova a ve Vídni. V roce 1903 se přistěhoval se svojí ženou Emilií do Pardubic, kde si otevřel pekařství a výrobu speciálních židovských nekvašených chlebů tzv. macesů.¹⁰⁰ V roce 1905 se stal členem výboru ŽNO. Během svého působení vystřídal několik funkcí, např. byl zástupcem starosty obce či správcem židovského hřbitova. V roce 1913 se jeho pekařství rozšířilo o výrobu perníků, marcipánů a sucharů. Prodejna stála blízko podjezdu státní dráhy na tehdejší Alžbětině třídě (dnes Třída 17. listopadu). Během 1. světové války zajišťoval výrobu sucharů pro vojenskou správu. Od roku 1919 přešlo pekařství na normální výrobu. Zaměstnávalo na šedesát lidí a dalších čtyřicet bylo nabíráno vždy jednou za půl roku na výrobu macesů. V této době byl společně s ním ve vedení podniku jeho syn Karel Schütz a později i zeť Robert Steiner. Specialitou *Mellekty* byl medový a marcipánový perník společně s výrobou čokoládové polevy. Ve znaku firmy byl zobrazen motiv z městské heraldiky – erb s pardubickým pŕlkoněm. Schützův perník se řadil do kategorie luxusního

98 František ŠEBEK, *Stoleté ohlédnutí. Život Pardubic kolem roku 1900*, Pardubice 2000, s. 67; P. BO-ROVEC, *Historie a současnost*, s. 59–61.

99 Další z rodiny – Ignác Oesterreicher – měl před 1. světovou válkou společně s Isidorem Fleischnerem obchod se starými sudy. *Adresář města Pardubice pro rok 1911*, s. 270.

100 Maces je nekvašený chléb, který se připravuje na oslavu svátku Pesach, který připomíná izraelský odchod z Egypta. Svátek se vyznačuje mnoha předpisy, z nichž hlavní je zákaz *chamecu*, neboli kvašeného. Symbolem urychleného odchodu z Egypta se stalo pečení nevykynutých placek z jediného dostupného těsta, které nestačilo zkvasit. Ex 12:39: „Z těsta, které vynesli z Egypta, napekli nekvašené podpopelné chleby, protože ještě nevykynulo. Byli totiž z Egypta vyhnáni a nemohli otálet...“

zboží určeného zejména pro vývoz (např. do Velké Británie) a jeho příprava prý trvala až čtyři měsíce. Podnik byl zrušen až za protektorátu.¹⁰¹

Druhým významným producentem pardubického perníku byla firma *Melartos, pardubická továrna na perník, spol. s r.o.* Firmu založili v roce 1913 podnikatelé M. Vyskočil a L. Hausmann. Na dalším rozvoji továrny se významnou měrou podílel Žid Hugo Reichlich, který se stal jeho majitelem a hlavním jednatelem. V roce 1917 se k němu přidal židovský továrník Vilém Singer. Podnik vyráběl tradiční perník, oplatky, pečivo a čokoládu. Produkty byly určeny jak pro domácí, tak zahraniční trhy. Zboží se vyváželo např. do Polska, Velké Británie a Austrálie. Sídlem podniku byla Masarykova třída (dnes Třída 17. listopadu) na Zeleném předměstí a počet zaměstnanců se v polovině dvacátých let 20. století pohyboval kolem 175.¹⁰²

V období těsně před 1. světovou válkou zahájili svoji podnikatelskou činnost Egon a Karel Winternitzovi, synové druhého starosty ŽNO Jakuba Winternitze. Ten byl příbuzný s výše zmíněným J. Winternitzem, který měl na počátku 19. století v pachtu zámeckou vinopalnu. V roce 1909 koupili bratři Winternitzové starý mlýn Valcha. V té době se zastupitelstvo města rozhodlo regulovat tok Chrudimky včetně vybudování vodovodu a kanalizace. Předpokladem bylo zasypaní starého vodního příkopu kolem historického centra města. Pro realizaci tohoto plánu bylo nutné Valchu od Winternitzů dne 4. května 1910 odkoupit¹⁰³ a jako náhradu poskytnout pozemky za dnešním Bělobranským náměstím, kde v té době byla pouze louka a lázně. V roce 1911 zde vyrostly válcové automatické mlýny. Budovu projektoval stavitel V. L. Hořeňovský a vybavení dodala firma Prokop. Po požáru dne 20. června 1919 bylo nutné budovu přestavět, čehož se ujal známý architekt Josef Gočár. Nově bylo zbudováno velké silo, které se obloukem spojilo s původní budovou.¹⁰⁴

Velké množství pardubických Židů se věnovalo také výrobě a prodeji lihovin. V této souvislosti můžeme jmenovat např. podnik Viléma Hocha, Terezie Humburgerové,¹⁰⁵

101 SOKA Pardubice. SCHÜTZ, Bernard, *Židé v Pardubicích v době I. republiky: Můj životopis*. Židovská náboženská obec, pamětní spis, nestr.; Jiří PALEČEK, *Pardubický perník*, in: AB – Zet Pardubicka, sešit č. 44, Pardubice 2008, s. 21–22; P. BOROVEC, *Historie a současnost*, s. 108. Dalším židovským podnikem zabývajícím se výrobou perníku a cukrovinek byla firma Kapo, která vznikla v roce 1924 z iniciativy podnikatelů Kafky a Popera. Tamtéž, s. 26–27.

102 F. ŠEBEK, *Historie a současnost*, s. 110. Srov. *Adresář města Pardubice pro rok 1926*, s. 170 a 290; P. BOROVEC, *Historie a současnost*, s. 108–109; TÝŽ, *Z historie průmyslové výroby perníku na Pardubicku*, in: AB – Zet Pardubicka – Pardubický perník, sešit č. 44, Pardubice 2008, s. 16–21.

103 *Vlastivědná abeceda dr. Theina – Mlýny II. (Valcha)*, in: Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1981, č. 3, nestr.

104 F. ŠEBEK, *Stoleté ohlédnutí*, s. 79; Josef HRSTKA – Jan ŘEHÁČEK, *Pardubické městské řeky, mosty a mlýny*, in: AB – Zet Pardubicka, sešit 57, Pardubice 2011, s. 25.

105 Otec Terezie Humburgerové měl koncesi na výrobu lihovin od 7. 5. 1866. Pacht na tuto živnost získala Humburgerová dne 30. 6. 1910. V roce 1922 se stala majitelkou maloobchodu na výrobu liho-

Vítězslava Löwita (také provozoval hostinec U Námořníka), Marie Schückové a Vojtěcha Steinera (po něm se ujal obchodu syn Alfréd).

Jakub Löwit provozoval od roku 1909 první pardubickou továrnu na výrobu kysaného zelí.

Textilní výroba a oděvnictví

V roce 1881 založil Jonáš F. Traub ve Smilově ulici č. 412 nejstarší pardubickou továrnu na výrobu prádla. Kromě 10 až 15 stálých zaměstnanců pracovalo pro firmu také na 150 domácích švadlen. Vyráběly se kazajky, zástěry, sukně apod. Po několika letech zavedla firma jako první parastrojní výrobu zástěr.¹⁰⁶

Z dalších podniků, které vznikly ve druhé polovině 19. století, můžeme zmínit např. továrnu na výrobu dámského, pánského a dělnického prádla na dnešní Třídě Míru č. p. 450, jejímž majitelem byl Eduard Pollak (jeho nástupcem se později stal třetí starosta ŽNO, Mořic Pick),¹⁰⁷ a továrnu na výrobu a prodej pleteného zboží *Turnovský a Brunner*, jejímiž majiteli byli Arnošt Brunner a Karel Turnovský. Prodejem prádla se dále zabývali Josef Kohn, Leopold Lustig, Emil Pick a Emil Goldreich. Podniky na výrobu a prodej obuvi byly např. továrna bratří Mischkönigů (založená v roce 1883), sídlící od roku 1887 na pardubickém zámku, fabrika bratří Emila a Rudolfa Weissových, fungující od roku 1892 na Palackého třídě, a do třetice továrna Löwith a syn, otevřená roku 1897 na Zeleňém předměstí.¹⁰⁸

Chemický průmysl

Nejvýznamnější židovskou podnikatelskou aktivitou v Pardubicích bylo založení závodu na čištění petroleje vídeňským podnikatelem Davidem Fanto. Zásadním pro výběr místa byla existence železnice a dostatek vody. V roce 1888 si Fanto zakoupil pozemek u nádraží, na kterém se rozhodl vystavět rafinerii na výrobu a čištění petroleje. Jeho žádost o povolení se však nesečkala s úspěchem ani u okresního hejtmanství ani u pražského místodržitelství.¹⁰⁹ V té době se počítalo s budoucím propojením novoměstské zástavby s nádražím, přičemž radnice posunula stavbu továrny daleko za město na západní okraj katastru obce.

---

vin a likérů studenou cestou. Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále jen SOA Zámrsk), Oberlandrát Pardubice 1939–1942 (1945), sign. 87, kart. 7, Odžidovštění a arizace židovského majetku. Přihlášení provozního majetku židovských podniků – Terezie Humburgerová, přihlášení majetku ze dne 14. 3. 1940.

106 P. BOROVEC, *Historie a současnost*, s. 120–121.

107 P. BOROVEC, *Stručná historie*, s. 15; *Adresář města Pardubice pro rok 1911*, s. 210.

108 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.; R. RŮŽIČKOVÁ – A. LANGOVÁ, *Stopy Židů*, s. 26.

109 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

Z tohoto důvodu musel D. Fanto v roce 1889 zakoupit od obce kus pozemku Zelenobranské dubiny. Zde postavil továrnu nazývanou *Petrolka* či *Fantovka*, která započala svoji činnost v roce 1890. Finanční půjčku poskytla rakouská banka Zentral-Credit-Anstalt se sídlem ve Vídni a obchodní stránku věci měla na starost Česká banka Union. Z původní výroby petroleje se postupně vyvinul nejvýznamnější průmyslový závod ve městě. Postupně se továrna rozšířila v roce 1895 o výrobu parafínu a svíček všeho druhu. Vyráběly se vřetenové, vazelinové či válcové oleje. Po roce 1908 byla zavedena také výroba automobilových olejů značky *Fantolin* prodávaných ve firemních čerpacích stanicích. V červenci 1907 se podnik přeměnil na akciovou společnost v čele s komerčním radou D. Fantou. Kromě tuzemské ropy se zde před válkou zpracovávala ropa haličská (později i perská, ruská, americká, venezuelská a rumunská). Firma měla akciový kapitál v hodnotě 12 milionů korun, závody v Uhrách a pobočky ve Francii, naftové doly v Boryslavi v Haliči, rozsáhlý park cisteren a přečerpávacích stanic. Její nákladní lodě brázdily Labe, Dunaj i Sein. Před 1. světovou válkou byla druhou největší továrnou monarchie. Své zboží vyvážela do Německa, Švédska, Belgie, Norska, Dánska, Anglie, Francie a Švýcarska.¹¹⁰

Z ostatních významnějších židovských podniků jmenujme soustružnické dílny založené v roce 1880 Mořicem Pickem, pozdější podnik na psací a kuřácké potřeby Pick a Ganz či továrnu na rohové a soustružnické zboží Maxe Picka. Kartonáží se zabývala továrna Hugo Neumanna. V roce 1908 byla založena Mauthnerova továrna na hole, jež byla později pojmenována na *Továrna holí fy. Raim, Mauthner, Pardubice-Vídeň*.¹¹¹

Problémy pardubické Židovské náboženské obce na přelomu 19. a 20. století: Asimilantský směr česko-židovského hnutí

Začátek nového století nebyl pro místní ŽNO nejpříznivější. Smrt zakladatele obce v roce 1897 jako by avizovala nadcházející krizi, kterou rozpoutala situace kolem jazykových reforem prováděných vládou Kazimira hraběte Badeniho.¹¹² Bojůvky Němců útočících pro-

110 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 27; F. ŠEBEK, *Stoleté ohlednutí*, s. 67; P. BOROVEC, *Historie a současnost*, s. 72–75; TÝŽ, *Akciová společnost rafinérie minerálních olejů v Pardubicích („Fantovka“) a její firemní značky*, in: Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1998, č. 5-6; TÝŽ, *Stručná historie*, s. 21–22; Jiří PALEČEK, *Pardubice ve 20. století*, in: AB – Zet Pardubicka, sešit 14, s. 4; PARAMO: *Historie*, URL: <<http://www.paramo.cz/cs/o-nas/historie/>> [cit. 2013-03-19].

111 *Adresář města Pardubice pro rok 1911*, s. 224.

112 Úkolem K. Badeniho bylo vymanit Předlitavsko z jednostranné nadvlády německých stran, stabilizovat politickou scénu a upevnit pozici Rakouska vůči Německu a Uhrám. Bylo nutné vytvořit silnou vládní koalici složenou z německo-česko-polské reprezentace. Nutnými předpoklady bylo rozšíření voličské základny a posílení pozice Čechů vůči Němcům. Toho chtěl Badeni dosáhnout rozšířením volební základny a uznáním jazykových práv Čechů. Jak vnější úřední jednání, tak nově i vnitřní jednání měla nadále probíhat v obou jazycích (což výrazně znevýhodňovalo německé úředníky, kteří vesměs česky neuměli). Jazyková nařízení neprošla parlamentem, ale byla direktivně ur-

ti českému obyvatelstvu v Žatci, Chebu, Mostu, Liberci a jiných městech se silným zastoupením německého etnika vyvolaly v českém národě silnou odezvu. Ani Pardubice nezůstaly ušetřeny. Vlny násilných akcí z řad českého obyvatelstva se obrátily také proti místním Židům. Začátkem prosince 1897 byla vytlučena okna židovské školy (kterou navštěvovaly i děti Čechů) a synagogy.¹¹³ V této době byl provoz a zajištění prostředků školy zcela v rukou tehdejšího ředitele Emanuela Kohna. Židovská náboženská obec v podstatě pouze pronajímala místnost v obecním domě.¹¹⁴ Následkem protizidovských bouří se představenstvo obce rozhodlo dne 12. prosince 1897 do budoucna zrušit pronájem v obecních prostorách.¹¹⁵ I přes dočasné uklidnění situace nenávisť k židovským institucím coby „semeništím němectví“ pokračovala. Z podnětu redaktora silně antisemitského periodika *Samostatné směry*¹¹⁶ Ladislava Štěpánka, solicitátora významného pardubického advokáta dr. Leopolda Hruše, byla na 14. září 1898 svolána demonstrace, které se zúčastnilo asi 200 lidí. Dav se srotl před židovskou školou a synagogou. Pod heslem *Pereat (ať zhynou, pryč s nimi)* došlo k útokům na obě budovy. Dav byl rozehnán zákrokem policie, která musela židovské objekty několik dní střežit.¹¹⁷

Štěpánek byl později odsouzen k čtyřměsíčnímu vězení. Po vzájemné dohodě došlo představenstvo společně s ředitelem k závěru, že bude nejlépe židovskou školu zrušit, což se stalo v roce 1898.

V souvislosti s krizí v českožidovském hnutí,¹¹⁸ umocněném narůstajícím antisemitismem vyvěrajícím z událostí kolem jazykových nařízení a probíhající hilsneriádou, byla

---

čena vládou. To vyvolalo bouřlivý odpor Němců. Situace přerostla ve vleklou vládní krizi, přičemž stále více zaznívaly hlasy předpovídající zánik monarchie. K německé opozici se přidala i rakouská a česká sociální demokracie (solidární v rámci internacionalismu), které se obávaly Badeniho autokratismu a návratu konzervativních sil. V listopadu 1897 Badeniho vláda padla a byla nahrazena úřednickou vládou Paula von Gautsche. Korekce jazykových nařízení nebyly úspěšné a ani další kabinet Františka Antonína Thuna-Hohenstein nedokázal krizi vyřešit. Následná úřednická vláda 14. 10. 1899 jazyková nařízení v plné míře zrušila. J. KŘEN, *Dvě století*, s. 286–293.

113 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 57.

114 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 51, sign. 62297, Škola spisy: zlomky spisového materiálu, koncept odpovědi starosty ŽNO obecnímu úřadu ohledně zrušení soukromé židovské školy.

115 Tamtéž, inv. č. 55, sign. 62209, Koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

116 První číslo *Samostatných směřů* vyšlo v Pardubicích 22. 11. 1900 a následně tisk vycházel do roku 1919. Vydavatelkou byla Antonína Štěpánková. V tomto periodiku (nejdříve vycházelo každý čtvrtek, později v sobotu) byly časté velmi ostré výpady proti místním židovským obchodníkům, představitelům ŽNO, stejně tak jako proti židovským osobám známým z veřejného života v Pardubicích, např. JUDr. Bertholdu Theinovi, MUDr. Viktoru Vohryzkovi ad. Sběrka všech ročníků *Samostatných směřů* je uložena ve Východočeském muzeu v Pardubicích.

117 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 79, 87, 102.

118 Počátky českožidovského hnutí lze datovat do čtyřicátých let 19. století. V organizované formě se však objevuje až v letech sedmdesátých. V sociální rovině můžeme hovořit o českožidovské generaci středních a nižších vrstev. Hlavní snahou představitelů hnutí bylo praktické začlenění Židů do okolní české společnosti a prosazení češtiny do náboženského života židovských obcí. Hnutí se tak vymezovalo proti převládající tendenci Židů přiklánět se k austroněmeckému liberalismu či rakous-

v rámci místní židovské komunity vytvořena významná skupina soustředěná kolem předních pardubických osobností – spisovatele a lékaře dr. Viktora Vohryzka,¹¹⁹ básníka a propagátora esperanta dr. Stanislava Schulhofa¹²⁰ a dr. Lva Theina.¹²¹

Dr. Vohryzek vyrůstal v Přestavlkách, kde se mu dostalo výjimečného vzdělání v česko-židovské škole (*cheder*). Tvořil trojici společně s dr. Eduardem Ledererem a dr. Bohdanem Klinebergerem, která dala českožidovskému hnutí první myšlenkový rámec. Tento asimilantský proud v českožidovském hnutí žádal moderní nazírání na židovskou otázku. Jeho představitel z řad mladé generace se narodili v česky mluvících rodinách a českožidovská

---

kému patriotismu. Silnějšího vlivu mezi svými souvěrci dosáhli pokrokoví Židé v poslední čtvrtině 19. století v souvislosti s všeobecně narůstajícími projevy antisemitismu ze strany nacionálních Němců a klerikálně katolických kruhů. Velkou měrou přispěl k národnostnímu přechýlení Židů také společenský vzestup Čechů, liberální postoje mladočechů a české sociální demokracie stojící v kontrpozici k německým nacionálním a křesťansko-sociálním stranám. K výraznému rozkolu v českožidovském hnutí došlo za hilsneriády. Mladočeši, na které se orientovala starší generace příslušníků českožidovského hnutí, se neodvážili otevřenému antisemitismu čelit. Mladší židovská generace tento postoj kritizovala a ve větší míře se přimkla k sociální demokracii a Masarykově realistické straně, která se otevřeně postavila protižidovským náladám. Srov. J. KŘEN, *Dvě století*, s. 267-268; T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 510-511; Marie ZÁHRADNÍKOVÁ, *Nejstarší údobí českožidovského hnutí*, URL: <http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/salom/_zprava/nejstarsi-udobi-ceskozidovskeho-hnuti--553796> [cit. 2012-11-09].

- 119 Byl také znám pod jménem Vítězslav Vohryzek. Narodil se 1. 1. 1864 v Přestavlkách u Hrochova Týnce v rodině obchodníka se železem. Pocházel ze 13 sourozenců, z nichž se sedm dožilo dospělého věku. Vystudoval gymnázium v Chrudimi a poté navštěvoval lékařskou fakultu Karlo-Ferdinandovy univerzity, kde promoval 3. 12. 1887. Během pobytu v Praze na něho měl výrazný vliv jeho přítel, český spisovatel Julius Zeyer, se kterým sdílel pocitu osamělosti a vyděděnosti ze společnosti. Vohryzek byl autorem nesčetných novinářských článků, fejetonů, poznámek a zpráv, ve kterých komentoval denní události ze svého života očima lékaře – psychologa. Analyzoval značnou řadu soudních procesů, případů alkoholismu a prostituce, přičemž poukazoval na moderní nazírání těchto problémů. V této souvislosti byl hlavním předmětem jeho zájmu psychologie průměrného člověka. Dále byl agilním propagátorem filozofie, psychologie, sportu a hygienických návyků. V roce 1900 podpořil Vohryzek, svoji brožurou „*Odpověď polenským lékařům.*“, závěry T. G. Masaryka související s odmítnutím teze o údajné rituální vraždě spáchané L. Hilsnerem na Anežce Hružové. V politických statích zastával postoj, že nestačí sledovat pouze ideu, ale také člověka, jenž ji hlásá (tedy neoddělovat ideje od osob). Své články publikoval zejména v *Českožidovských listech*, *Rozvoji*, *Osvěť lidu*, *Východočeském obzoru*, *Času*, *Českožidovském kalendáři*, *Scéně*, *Rozhledu* apod. V Pardubicích působil jako praktický lékař až do své smrti 27. 11. 1918. Viz Viktor VOHRÝZEK, *K židovské otázce. Vybrané články a úvahy*, Praha 1923, s. 7-13, Jiří Kovtun, *Tajuplná vražda: Případ Leopolda Hilsnera*, Praha 1994, s. 352-353.
- 120 MUDr. Stanislav Schulhof se narodil 12. 11. 1864. Byl zubním lékařem a propagátorem mezinárodního jazyka esperanto, do něhož přeložil některé české básně. Byl umírněné povahy. Měl rád pořádek v životě a preciznost v práci. Schulhof založil v roce 1909 v Pardubicích Klub esperantistů. Zemřel 17. 8. 1919. Viz VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 71.
- 121 MUDr. Lev Thein se narodil 19. 12. 1871 nedaleko Vysokého Mýta. V Pardubicích, do kterých se přistěhoval v roce 1900, působil jako praktický lékař. Patřil mezi přední funkcionáře spolku pro postavení pardubického krematoria. On a mnozí další nesouhlasili se složitými náboženskými rituály své víry a propagovali pohřby žehem. Zemřel 2. 8. 1937. Srov. Karel VINAŘ, *Čeští Židé a Pardubicko*, in: *Zprávy klubu přátel Pardubicka* 1993, č. 3-4, s. 59; VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 70.

otázka pro ně již nebyla problémem jazykovým, nýbrž etickým a náboženským. Chtěli se více zabývat soudobými politickými problémy, pocítovali nedostatek hlubšího rozboru židovské sebereflexe a asimilace. Hlavním cílem mělo být přičlenění jejich stoupenců k českému národu a to jako jeho rovnoprávná a sjednocená součást. Překážkou Židů při tomto snažení byly dle Vohryzka dva úzce související problémy, a sice „[...] že náš český národ, vlastně jeho reprezentanti, ani nechťí a druhý, že souvěrci vlastně o přijetí do českého národa upřímně neusilovali“.¹²²

Vohryzek se od starší generace odlišoval i vztahem k náboženství. Pro pokrokové Židy byla typická snaha o znovuobjevení a reinterpretaci významu judaismu pro moderní dobu. Vohryzek shrnul situaci roku 1900 takto: „Nejosudnější při celé věci je, že Židé trpí za náboženství a vlastně již žádného náboženství nemají; opustili je ne snad proto, že by bylo inferiorním, neb zhoubným, ale z té příčiny, že nevěra, která podmanila celý svět, v době nedávné uchvátla je taktéž. Židé nepozbyli toliko svého náboženství, oni ztratili i hlavu. – Poslední události jasně ukázaly, že organizace a moc Židů patří do říše bájek, ba i ta chytrost židovská tam patří, není ji dnes viděti na poli obchodním ani kulturním. Na jedné straně tichošlápství, na druhé zbabělost! Každý jen když má o svou vlastní osobičku postaráno.“¹²³

Vohryzek se snažil postavit hnutí na širší myšlenkovou základnu. V roce 1902 se však s oficiálním vedením českožidovské organizace rozešel. Stalo se tak na základě vyhrčené situace v důsledku veřejného odsouzení výroku dr. Františka Ladislava Riegera, který v rozhovoru pro katolického novináře Dostála-Lutinova označil Židy za „rozkladný element“ české společnosti.¹²⁴

Vytvořila se českožidovská opozice, která se začala formovat právě v Pardubicích, kde vznikly instituce a média, pomocí nichž se prezentovala. V roce 1903 se pardubická českožidovská mládežnická organizace rozhodla změnit svůj název i zaměření. Jako své jméno zvolila *Rozvoj* a jako svůj program odsouhlasila „starost o naléhavé kulturní, náboženské a ekonomické záležitosti doby“. Vohryzek na své náklady založil nový českožidovský list, který nesl stejný název jako organizace.

První číslo tohoto týdeníku vyšlo 1. ledna 1904. V tomto periodiku se skupina kriticky ohrazovala proti starší generaci představitelů českožidovského hnutí, kteří chápali českožidovskou otázku prizmatem jazykovým a národnostním. „[...] Naše asimilace neznamená zánik, nýbrž nutné přizpůsobení se daným poměrům kulturním a jazykovým.“¹²⁵ Vohryzek si ve svých úvahách kladl otázku, zda a do jaké míry je asimilace Židů s Čechy

122 V. VOHRYZEK, *K židovské otázce*, s. 194.

123 Tamtéž, s. 21; srov. K. ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé?*, s. 104.

124 V. VOHRYZEK, *K židovské otázce*, s. 12–13; Hillel J. KIEVAL, *Formování českého židovstva*, Praha 2011, s. 129; K. ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé?*, s. 102.

125 V. VOHRYZEK, *K židovské otázce*, s. 161.

vůbec možná. Odpovědí mu bylo přijetí teze, že oba národy si mohou být morálně a hospodářsky prospěšné za předpokladu humánní obrody jejich jednotlivců v duchu principů judaismu – sociální spravedlnosti a lásky k bližnímu. Nad veškerou asimilaci bylo nutné povýšit úsilí stát se osobně dokonalejším:¹²⁶ „[...] *Jak může být naše rasa škodlivá, když z kmene našeho vzešel Kristus a apoštolové? Jak mohou naše zásady býti špatné, když na nich vypučelo křesťanství? Modlíte se naším otčenášem, zpíváte naše žalmy, od nás naučili jste se pro víru trpět a umírat, milovat vlast i řeč mateřskou. Máte naše nebe, naše anděly i toho našeho satana, jen muka pekelná se v našem náboženství nenalézají. Nevím, co na nás vůbec jest zásadně špatného a odporného, jsme lid a máme jako každý jiný lid své stránky dobré a třeba i špatné, nejsme o nic lepší, ale také o nic horší.*“¹²⁷

Členové *Rozvoje* vyvíjeli pro obhájení svých názorů usilovnou agitační a vzdělávací činnost, v jejímž rámci pořádali přednášky o vědě, ekonomii, podnikání i o současných židovských záležitostech. Dne 10. dubna 1904 se v pardubické Veselce konal početný sjezd českých pokrokových Židů. Účastnilo se ho mnoho souvěrců ze všech oblastí Čech a Moravy. V lednu a únoru 1906 uskutečnili Schulhof s Vohryzkem besedy na témata *O židovské otázce*, *Naše potřeby národohospodářské* společně s přednáškou benešovského rabína PhDr. Otokara Krause *O náboženském vývoji* se zřetelem k židovskému náboženství. V těchto přednáškách byla odsuzována také židovská nedůtklivost vůči jakékoli kritice okolí. Díky vlivu členů *Rozvoje* a svému vedení patřila pardubická ŽNO k nejpokrokovějším a výlučně česky vedeným obcím v Čechách.¹²⁸ Dne 8. června 1907 vyšlo poslední číslo pardubického *Rozvoje*, načež došlo k jeho spojení s *Českožidovskými listy*. Časopis dostal nový formát a redakce přesídlila do Prahy. V roce 1907 se spolek začlenil do *Svazu českých pokrokových Židů pro Čechy a Moravu*. Tato politická organizace se hlásila k myšlenkám Masarykovy realistické strany a později podpořila i snahy T. G. Masaryka o politickou emancipaci českých zemí v rámci samostatného státu.¹²⁹

Když časopis *Rozvoj* přestal v roce 1915 z finančních důvodů vycházet, začal Vohryzek v Pardubicích vydávat *České listy*. Časopis byl ale úředně zastaven pro článek B. Klinebergera, v němž napsal, že „*i jiné monarchie, které měly trvat věčně, byly svědkem svého pádu*“.¹³⁰ B. Klineberger i Vohryzek (coby vydavatel) byli obviněni z velezrady a na přelomu

126 M. ZAHRADNÍKOVÁ, *Nejstarší údobí*. Srov. TÁŽ, *Odras sblížení Čechů a Židů v dílech teoretiků českožidovského hnutí*, URL: <http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/salom/_zprava/odraz-sblizovani-cechu-a-zidu-v-dilech-teoretiku-ceskozidovskeho-hnuti--558042> [cit. 2012-11-09].

127 V. VOHRYZEK, *K židovské otázce*, s. 16–17.

128 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 158 a 185; dále J. KŘEN, *Dvě století*, s. 268; T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 510–511.

129 M. ZAHRADNÍKOVÁ, *Nejstarší údobí*.

130 K. ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé?*, s. 105.

září a října 1916 internováni na 16 dnů v Terezíně. Svaz českých pokrokových Židů si před I. světovou válkou nezískal masovější členskou základnu. Hlavním přínosem jeho vůdčích osobností byl vliv a působení na novou českožidovskou generaci.¹³¹

Kromě *Rozvoje* působily v rámci pardubické židovské komunity také další spolky. V roce 1874 byl založen *Spolek židovských paní a dívek*, jehož první předsedkyní byla manželka starosty obce Laura Oesterreicherová. Spolek vyvíjel zejména dobročinnou činnost na podporu chudých souvěrců.¹³²

Velmi důležitým spolkem bylo pohřební bratrstvo *Chevre kadiša*,¹³³ jehož prvním starostou byl v letech 1867–1897 M. Oesterreicher.¹³⁴ Představiteli bratrstva se mohli stát pouze bezúhonní Židé a členství v něm bylo ve většině organizovaných židovských komunit vyznamenáním. Mezi rituální povinnosti jeho členů patřilo omytí mrtvého a jeho příprava k pohřbení, doprovod nebožtíka k hrobu a účast na posledních obřadech nebo zádušní bohoslužbě. Pohřeb zemřelého se konal co možná nejdříve od úmrtí, většinou hned druhý den.¹³⁵

Židovské hřbitovy v Pardubicích

Kromě antisemitských nálad, které místním židovským obyvatelům ztěžovaly život, museli čelit také problémům týkajících se posledního odpočinku svých předků.

Pro uložení mrtvých sloužil pardubickým Židům a ostatním z blízkého okolí hřbitov založený roku 1624 v místech, kde se později ujalo označení *Židov* či *Na Židově*. Historie starého židovského hřbitova sahá do první poloviny 17. století. Dne 30. října 1624 koupili Židé Lev Faltýn, Izák Lev a Jakub Mandl od Jana Vorla Kolínského pozemek za 48 kop grošů míšeňských. Obci se zavázali, že na pozemku zřídí hřbitov pro své souvěrce z Par-

131 H. J. KIEVAL, *Formování českého židovstva*, s. 242; K. ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé?*, s. 104–105.

132 Dalšími předsedkyněmi byly Amálie Krausová (1894–1897), Julie Winternitzová (1897–1906) a Anna Eugenie Steinerová (1907 – 30. léta 20. století). AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

133 *Chevre kadiša* – dosl. svaté bratrstvo, které zejména u Aškenázů označovalo dobrovolnou skupinu či spolek, který provádí poslední obřady a dohlíží na pořádání pohřbů podle židovských zvyků.

134 Dalšími předsedy spolku byli: Jakub Winternitz (1898–1902), Vilém Hoch (1902–1908), Bedřich Stein (1926–1927) a Bernard Schütz. AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

135 Tento zvyk souvisí s klimatickými podmínkami, které panovaly v původní vlasti Židů. Při tradičním židovském pohřbu se ostatky zemřelého ukládají do země. Přísně zakázána je kremace či balzamování. Oproti sefardským Židům umistovali aškenázští Židé své náhrobky vzprímeně. Přestože byly náhrobky zvyklostí, Židé neměli povinnost je stavět. Téměř každý židovský hřbitov tak obsahuje hroby, které náhrobek postrádají. V diaspoře se zakládání židovských hřbitovů neobešlo bez problémů. Mnoho obcí nemělo svůj vlastní hřbitov a mrtví byli pohřbíváni v obcích sousedních. Srov. Jewish Encyclopedia, *Tombstones*, URL: <<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14442-tombstones>> [cit. 2013-03-10]; Iva STEINOVÁ, *Bejt olam – pohřbívání v židovské tradici*, Zprávy památkové péče 64/6, 2004, s. 522.

dubic a okolí: „[...] že toho obého k pohřbů těch mrtvých jak svých, tak i budoucích svých dřímati budou; však co se přespolních Židů, kteří by se tu pohřbívati dáti chtěli dotýče, od starýho po půl kopě a od mladýho po 15 groších panu purkmistru platiti mají.“¹³⁶

Mezi roky 1762–1837 docházelo k rozšiřování hřbitova, nicméně stále výdaje spojené s jeho znesvěcováním, využíváním coby skládky a zdroje stavebního materiálu (kamení ze hřbitovních zdí), vedly ve druhé polovině 19. století představenstvo ŽNO k závěru přestěhovat ostatky na nové místo. Navzdory předpisům uvedených v Talmudu, kde je jedním z nejdůležitějších nařízení nedotknutelnost hrobů a zachování těla mrtvého na místě svého pohřbu,¹³⁷ došlo k přemístění ostatků na pozemek nového hřbitova, který byl jako samostatná součást městských hřbitovů zřízen v roce 1883. Za součinnosti spolku *Chevre kadiša* sem byla pietním způsobem přemístěna část ostatků do společného hrobu včetně přesunutí některých náhrobků. První pohřeb se zde konal dne 5. listopadu 1884. V tento den došlo k uložení těla Joachima Adlera a zároveň i k zasvěcení hřbitova.¹³⁸ Skutečnost, že představitelé ŽNO porušili předpisy Talmudu a exhumovali těla svých mrtvých, podtrhuje neutěšený stav, v jakém se starý hřbitov nacházel.

Ani v pozdějších letech se situace nezlepšila. Představitelé ŽNO hledali po 1. světové válce způsob, jak celou situaci vyřešit, avšak ve složitých poválečných poměrech nebylo možné nalézt přijatelné východisko.¹³⁹ Jako první se tedy chopil iniciativy městský úřad, který podal v červnu 1920 z podnětu zdravotní komise návrh na srovnání starého hřbitova se zemí. O měsíc později přišel Československý železniční pluk s projektem propojení svých kasáren s technickým cvičištěm. Zamýšlená dráha měla vést právě přes starý židovský hřbitov. Představitelé ŽNO tento projekt rezolutně odmítli, neboť odporoval všem rituálním nařízením týkajícím se odpočinku zesnulých.¹⁴⁰ Při jednání s městskými radními byli zástupci ŽNO smířlivější. Nepřijali stanovisko zdravotní komise o možném hygienickém ohrožení veřejnosti, byli si však vědomi toho, že starý hřbitov je v prostorách moderní pardubické zástavby anachronismem. Jedinou podmínkou ŽNO při hledání kompromisu bylo vybudovat na hřbitovním pozemku park, avšak městské zastupitelstvo mělo v této záležitosti zřejmě vlastní plány. Ve prospěch ŽNO hrál metodický pokyn ministerstva školství a národní osvěty ze dne 21. října 1931 (č. 150118/31/-VI/2), který příslušným úřadům doporučoval být nanejvýš opatrný při manipulaci s židovským

136 SOKA Pardubice, AM Pardubice, Purkmistrovský úřad – listy, inv. č. 1312, smlouva z 30. 10. 1624.

137 Exhumování mrtvých se smělo provádět jen ve výjimečných případech a především z důvodu převezení ostatků do Palestiny.

138 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 45, sign. 62189, Seznam zemřelých – Neuen Friedhof.

139 Tamtéž, inv. č. 50, sign. 62203, Zlomky spisů hřbitovních 1920–1939, dopis představenstva ŽNO městskému úřadu z 1. 9. 1920.

140 Tamtéž.

majetkem.¹⁴¹ Další jednání nikam nevedla. ŽNO dále trvala na využití pozemku pro relaxaci. Okresní úřad odvolává se na § 30 zákona o izraelitských náboženských obcích ze dne 21. března 1890 striktně zakázal ŽNO jakékoliv rozhodovací pravomoci, které dle jeho výkladu zákona náležely politické správě.¹⁴² Bylo evidentní, že okresní zastupitelé měli s pozemkem starého hřbitova vlastní plány, které vylučovaly jakékoliv vměšování představenstva ŽNO.¹⁴³ Jednání se neustále protahovala. Žádná ze stran nehodlala ustoupit a starý hřbitov byl nadále znesvěcován: „[...] Již po dlouhou dobu stal se hřbitov rejdištěm přímo neuvěřitelných neplech a nešvarů. Zdi hřbitovní jsou každou chvílí pobourány, pomníky pokáceny, hroby ničeny a pokrývány lejnem a ještě jiné podobné hnusnosti jsou na denním pořádku.“¹⁴⁴

K definitivnímu zrušení starého hřbitova a přenesení všech ostatků došlo až ve změněných politických poměrech 2. republiky, resp. Protektorátu Čechy a Morava v roce 1939. Převezeno bylo šest rakví s vykopanými ostatky a 69 pomníků majících historickou hodnotu (nejstarší z roku 1705). Celá událost proběhla za přísného dozoru členů *Chevre kadiša*.¹⁴⁵

Pardubická Židovská náboženská obec v prvním desetiletí 20. století a za 1. světové války

Navzdory politicko-národnostním diskuzím a rozepřím žili pardubičtí Židé dále svým všedním životem. Dne 23. září 1900, v předvečer Rosh Hashana, došlo k významné události spojené s uctěním památky zakladatele obce M. Oesterreichera. Místní souvěrci se před zahájením bohoslužby sešli v synagoze za účelem uložení mramorové pamětní desky s jeho jménem. „*Kéž by pamětní deska tato, kterou jemu věnujeme co důkaz vděčnosti a úcty naší, kéž by provždy o tom svědčila.*“¹⁴⁶

141 Tamtéž, dopis vrchního komisaře politické správy okresnímu úřadu z 18. 2. 1932.

142 „*Státní úřad má bdíti, aby orgánové náboženských obcí nepřekračovali oboru své působnosti a plnili zákonné předpisy, jakož i nařízení státních úřadů na zákonném podkladě vydaná. Úřadové k tomu konci mohou zrušiti zákonům nebo stanovám příčíci se usnesení neb opatření orgánů obcí náboženských, rozpustiti příslušné zastupitelské sbory, dále ukládati peněžité pokuty majetkovým poměrům přiměřené, jako užívati jinak zákonně dovolených prostředků donucovacích.*“ Nařízení č. 57/1890 ř. z., z 21. 3. 1890 (částka XVIII., s. 109–113) o zevnitřních právních poměrech israelitské společnosti náboženské.

143 Např. v druhé polovině třicátých let byla plánována stavba kasáren u Hůrek. Doprava a související rozvoj města měla být vedena právě Husovou ulicí přes Židov.

144 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 50, sign. 62203, Zlomky spisů hřbitovních 1920–1939, odvolání starosty Karla Winternitze k zemskému úřadu z 11. 4. 1932, nestr.

145 Tamtéž; srov. SOKA Pardubice, SCHÜTZ, Bernard, *Židé v Pardubicích v době I. republiky*. Židovská náboženská obec, pamětní spis, nestr.

146 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 35, sign. 62307, Synagoga spisy: seznam synagogálního majetku 1897, nestr.; Tamtéž, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

V roce 1901 bylo po sčítání lidu napočteno v Pardubicích 487 osob židovského vyznání.¹⁴⁷ Dne 11. srpna 1902 zemřel ve věku 65 let dosavadní starosta obce Jakub Winternitz a jeho místo zaujal v listopadu téhož roku Mořic Pick (viz obr. 5), který v této funkci působil do 12. února 1906. Kvůli neustále narůstajícímu počtu souvěrců se po dohodě s představenstvem rozhodl dne 23. prosince 1902 schválit rozšíření synagogy, která kapacitou míst již nevyhovovala stávajícím poměrům. Přestavba probíhala do roku 1904 a týkala se rozšíření vstupní části, nad níž se nově nacházela galerie pro ženy. Také byl obnoven celý strop a synagoga byla též vymalována. Práce vedl stavitel Novotný z Pardubic. K vysvěcení přístavby došlo 4. září 1904. O rok později byla synagoga opravena zvenčí a uvnitř vymalována pod dohledem stavitele Veselého z Pardubic a akademického malíře Šíra. Synagoga byla vybavena varhanami s řadou Tór a chrámových opon.¹⁴⁸ Dalších oprav za 2939 korun se synagoga a obecní dům dočkaly v září 1907.¹⁴⁹

V roce 1906 se stal posledním předválečným předsedou Židovské náboženské obce JUDr. Bertold Thein, který tuto funkci zastával až do své smrti dne 8. dubna 1929.¹⁵⁰

147 Po celé období fungování pardubické ŽNO od druhé poloviny 19. století sledujeme neustále se navyšující počty židovských obyvatel ve městě. V osmdesátých a devadesátých letech byl celkový počet kolem 400 souvěrců. V roce 1910 žilo ve městě 545 obyvatel hlásících se k židovskému vyznání. Srov. VČM Pardubice, Slavín pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 3, *Die Pardubitzer Juden: Erzählung*, s. 59, 63; SOKA Pardubice, AM Pardubice, Pamětní kniha města Pardubic (1895–1933), s. 107.

148 Chrámová opona neboli *parochet* je ornamentální závěs zdobící svatostánek a oddělující nejsvětější místo od zbyvajících prostorů. Aškenázové zavěšují *parochet* přes dveře svatostánku, Sefardové jej umísťují uvnitř za dveřmi.

149 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

150 V souvislosti s opětovnou volbou JUDr. B. Theina o tři roky později, dne 10. 10. 1909, je nutné zmínit událost poskytující menší sondu do poměrů mezi jednotlivými členy pardubické ŽNO, které nebyly vždy harmonické. Svědčí o tom stížnost podaná Bernardem Schückem proti Theinovu znovuzvolení starostou. Ve své suplice podané na c. k. okresní hejtmanství stěžovatel poukazyval na hrubé nedodržení některých paragrafů židovských stanov (např. včasné neoznámení nové volby). JUDr. B. Thein se proti nařčení ze zmanipulování voleb vcelku ostře ohradil, přičemž předložil důkazy svědčící o své nevině. V závěru svého dopisu c. k. hejtmanství uvedl: „*Vedu starostenství zdejší náboženské obce teprve tři roky, a za tuto poměrně krátkou dobu, zavedl jsem ve správě obce pořádek, kterého tu nikdy nebývalo, což ostatně c. k. okresní hejtmanství posoudí samo porovnáním dnešního volebního aktu s tím, který předložen byl před třemi roky [...]. Stěžovatel je nejmladším poplatným členem obce naší a poněvadž ve stížnosti vůbec ani netvrdí, že byl on, nebo kdokoliv jiný ve svém volebním právu v tom nejmenším zkrácen, musím za to míti, že se jedná jenom čistě o to, mne pozlobit, a to tím spíše, ježto stěžovatel sám své volební právo vykonal, a ježto jest on jediný z celé obce, který podává proti volbě námitky, a ještě námitky, jež svědčí o tom, že věci nevěnuje ani tolik vážnosti, aby se dříve přesvědčil, jaký byl postup téže.*“ B. Thein byl však v dopise také nucen přiznat formální chybu, které se dopustil. Při volbách nedopatřením přehodil čas volby zástupců prvního sboru a druhého. Na základě tohoto rozporu s § 55 židovských stanov bylo c. k. okresní hejtmanství nuceno prohlásit volby za neplatné a vyhlásit nové, které B. Thein opětovně vyhrál. SOKA Pardubice, Okresní úřad Pardubice 1850–1945, kart. 221, Židovské kultovní věci, stížnost B. Schücka c. k. okresnímu hejtmanství o volbě JUDr. B. Theina starostou obce z 15. 10. 1909. Srov. Tamtéž, odpověď JUDr. B. Theina c. k. okresnímu hejtmanství proti nařčení ze zmanipulování voleb z 20. 10. 1909.

Theinovi byli další rodinou, která se výrazným způsobem zapsala do historie Pardubic. Bertold Thein začínal jako koncipient u českého politika a známého pardubického advokáta JUDr. Jana Žáka, jehož praxi posléze převzal. Byl otcem tří dětí – Pavla, Karla¹⁵¹ a Marie. V rodinné právní praxi pokračoval nejstarší syn JUDr. Pavel Thein¹⁵² a dcera Marie provdaná Kejřová.¹⁵³ Jako advokát proslul P. Thein svou svědomitostí a seriózností. Vášní sourozenců Theinových se stalo divadlo. Tuto zálibu měli společnou s dalším významným členem rodiny, bratrancem Hanušem Theinem,¹⁵⁴ který se stal pěvcem a režisérem Národního divadla. Pavel Thein byl pardubickým patriotem se živým zájmem o historii a kulturu Pardubic. V roce 1969 se stal členem a přispěvovatelem místního *Klubu přátel Pardubicka*. Zemřel dne 5. července 1976.¹⁵⁵

151 Karel Thein se narodil v roce 1900. V roce 1918 absolvoval pardubické gymnázium. Byl člověkem mimořádných duševních kvalit, bystrým pozorovatelem a vnímavým čtenářem, což dokládá jeho důvěrné přátelství s českým literárním historikem Otokarem Fischerem (1883–1938). Karel bohužel zemřel velmi mlád v roce 1924 na plicní tuberkulózu, kterou se zřejmě nakazil od svého přítele Pravoslava – Slávka Hajna. Viz VČM Pardubice, Slávin pozůstalost – JUDr. Pavel Thein, sign. II/1026, kart. 1, Abecední heslář osob majících vztah k pardubickému divadlu – Karel Thein, s. 485–487.

152 JUDr. Pavel Thein se narodil 20. 11. 1898. Po absolvování pražského Akademického gymnázia a po návratu z vojenské služby v roce 1918 začal studovat vysokou školu. Již během studia na gymnáziu se u něho projevil nebývalý zájem o divadlo. V Pardubicích se stal členem Spolku divadelních ochotníků. Přímo na jevišti se P. Thein příliš neosvědčil a své působení v hereckých rolích označil za „*katastrofální*“. Svoje uplatnění však nalezl při psaní divadelních kritik, které publikoval v *Bratrství* a *Večerním Českém Slově*. V několika případech působil i v roli divadelního režiséra. Pod jeho vedením vznikly inscenace *Periferie* (autor Fr. Langer, premiéra 13. 6. 1925), *Diktátor* (aut. Jules Romains, premiéra 12. 5. 1928), *Farma pod jilmy* (aut. Eugen O’Neill, premiéra 14. 9. 1933). V roce 1930 se stal členem strany národněsocialistické, která ho delegovala do divadelní komise, jež sloužila jako poradní orgán městské správy. Krátce na to se stal intendantem pardubického Městského divadla. V této funkci působil do roku 1938. Během své činnosti byl zvolen do Ústřední divadelní komise Východočeského divadla. V roce 1938 se stal nakrátko členem městského zastupitelstva a městské rady. Kvůli politickým poměrům však musel na všechny veřejné funkce rezignovat. Po návratu z koncentračního tábora inicioval coby člen MNV za národní socialisty zřízení nové Ústřední divadelní komise. V letech 1945–1946 se stal jejím prvním předsedou. Po únoru 1948 byl kvůli třídnímu původu zbaven své advokátské praxe, načež se stal pomocným dělníkem a posléze úředníkem materiálové evidence u n. p. Pozemní stavby v Pardubicích. Tamtéž, s. 487–491.

153 JUDr. Marie Kejřová se narodila v roce 1904. V roce 1922 absolvovala pardubické gymnázium a posléze vystudovala práva. Provdala se za pražského dětského lékaře MUDr. Otokara Kejře. Stejně jako její bratři i ona projevovala živý zájem o divadlo. Coby herečka účinkovala např. ve hrách *Rabínská moudrost* (aut. Jaroslav Vrchlický) a *Ženitba* (aut. Nikolaj Vasiljevič Gogol). Zemřela v roce 1971. Tamtéž, JUDr. Marie Kejřová, s. 193–194.

154 Hanuš Thein se narodil 17. 1. 1904 v Pardubicích. Jeho otcem byl zmiňovaný MUDr. Lev Thein. V roce 1922 odmaturoval na pardubickém gymnáziu, načež se začal věnovat studiu zpěvu na pražské konzervatoři. V roce 1928 dostal angažmá jako basista v Národním divadle. V této instituci působil plných 46 let, během nichž se jeho činnost přesunula od zpěvu k režii operního herectví. Po roce 1945 se stal profesorem operního herectví na pražské konzervatoři. Od 1. 4. 1964 do roku 1968 byl šéfem opery Národního divadla. Zemřel 30. 12. 1974. Tamtéž, Hanuš Thein, s. 481–485.

155 Josef ROČEK, *In memoriam JUDra Pavla Theina*, in: Zprávy Klubu přátel Pardubicka 1976, č. 1, s. 5–8; dále R. RŮŽIČKOVÁ – A. LANGOVÁ, *Stopy Židů*, s. 24.

Poslední výraznou epizodou, která se zapsala do dějin pardubické židovské komunity v námi sledovaném období, byly události 1. světové války a s nimi související příliv imigrantů z Haliče a Bukoviny. Od prvních týdnů války byli Židé žijící v oblastech východní fronty mezi těmi civilisty, kteří museli v důsledku bojových operací opustit své domovy. Největší vlny uprchlíků proudily dvěma směry. Jihozápadní cestou přes Uhry do Vídně a severozápadní cestou přes Přemysl a Krakov na Moravu, do Čech a Rakouska. Pro pobyt uprchlíků byly vyčleněny jednotlivé uprchlické obce, ve kterých byla vyplácena státní vyživovací podpora. Nejvíce židovských uprchlíků zůstalo na Moravě, kde byli ubytováni ve třech velkých azylových táborech v Mikulově, Kojetíně a Pohořelicích.¹⁵⁶

Židovští uprchlíci směřující do východních Čech byli internováni ve všech politických okresech, velkých městech, ale i malých vesnicích.¹⁵⁷ V Pardubicích a blízkém okolí můžeme hovořit o 214 ubytovaných Židech, ačkoliv určit přesná čísla je kvůli neustálým imigračním a emigračním vlnám velmi obtížné.¹⁵⁸ Tato skupina přicházela z jazykově, nábožensky i kulturně odlišného prostředí – většinou šlo o ortodoxní talmudisty nebo chasidy.¹⁵⁹ Kromě Pardubic obývali i okolní vesnice jako Bukovinu, Bohdaneč, Dříteč, Hostovice, Hrobice, Jeseničanky, Lány u Dašic, Opatovice nad Labem, Podůlšany, Pohřebáč, Přelouč, Stéblovou, Trávník a Vosice.¹⁶⁰

V obvodu pardubické ŽNO se narodilo 17 uprchlických dětí, z toho dva mrtvě narození chlapci. První dítě byl chlapec, jenž spatřil světlo světa dne 6. prosince 1914, posledním pak byla holčička narozená dne 20. března 1918. Za celou dobu jejich pobytu byl oddán pouze jeden uprchlický pár, a to dne 16. května 1916 devětatřicetiletý Joffal Glock a sedmadvacetiletá Leyla Zineja Pokard.¹⁶¹ Smrt dostihla v obvodu pardubické ŽNO 37 uprchlíků. Většina umřela na nějaké onemocnění, především na střevní tyfus, tuberkulózu plic nebo jiné plicní onemocnění. Zemřelí uprchlíci byli pohřbeni na pardu-

156 Klára HABARTOVÁ, *Finanční zajištění židovských uprchlíků v době první světové války v Čechách*, in: *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 341–342.

157 Např. v Broumově, Červeném Kostelci, České Skalici, Dobrušce, Holicích, Hradci Králové, Hronově, Cholticích, Chrasti, Opočnu, Pohřebačce, Poličce či Přelouči.

158 AŽM, ŽNO Pardubice, inv. č. 21, sign. 62305, ŽNO spisy: seznam válečných uprchlíků 1914–1918, nestr. Srov. Klára HABARTOVÁ, *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, in: Petr Vorel (ed.), *Prameny k dějinám Pardubického kraje – Fontes historiae Pagi Pardubicensis*, svazek 1, Pardubice 2005, s. 140.

159 V městě byli imigranti ubytováni v Kostelní ulici čp. 106, Jindřišské ulici čp. 347, Štěpánské ulici čp. 257, Smilově ulici čp. 308, U Svaté Trojice čp. 727, Labské ulici čp. 18, Černého ulici čp. 807, Sadové ulici čp. 277 a 383, v Pernerově ulici čp. 274, v Běrného vile a v Jesničanech čp. 46, čp. 156, čp. 159, čp. 202 a čp. 240.

160 AŽM, ŽNO Pardubice, sign. 62305, Seznam válečných uprchlíků 1914–1918, nestr.; blíže Klára HABARTOVÁ, *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, svazek I., diplomová práce FF UPa, Pardubice 2005, s. 62.

161 Tamtéž, s. 61–62; K. HABARTOVÁ, *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, in: *Prameny k dějinám Pardubického kraje*, s. 272–273.

bickém židovském hřbitově.¹⁶² Dne 11. ledna 1915 zřídila místní školní rada v Dělnickém domě v Jindřišské ulici školu pro děti polských uprchlíků. Po válce měli být východní Židé do konce roku 1919 repatriováni zpět do své vlasti. Poslední z nich zůstali na našem území až do poloviny roku 1922.

1. světová válka si vyžádala také oběti z řad členů pardubické ŽNO.¹⁶³ *Chevre kadiša* se pro uchování vzpomínky padlých rozhodla zvěčnit jejich jména v obřadní síni nového hřbitova. Dne 28. září 1930 zde byla slavnostním způsobem odhalena pamětní deska nesoící jména těchto hrdinů.¹⁶⁴

Závěr

Studie o pardubických Židech a jejich náboženské obci je u konce. Jelikož se tímto regionálním tématem doposud zabýval, a to spíše okrajově, omezený počet autorů, nebylo prozatím možné relevantně odpovědět na otázky typu: Jakou tradici mělo židovské osídlení v Pardubicích? Byla zde silná židovská komunita? Jak byla organizována? Jak se její činnost projevila na utváření Pardubic? Mělo vůbec židovské osídlení nějaký zásadnější vliv na místní hospodářský, sociální a kulturní vývoj? Pokud ano, jaký? atp. Hlavním cílem studie bylo zvýšit povědomí o pardubických Židech za účelem zprostředkování odpovědí na všechny zmíněné dotazy.

Vývoj židovského osídlení města jsme popsali od prvotních pramenných zmínek na počátku 16. století přes události Třicetileté války, v jejichž důsledku došlo k vypovězení Židů z města, až po znovuobnovení jejich pobytu v padesátých letech 19. století. Po celé následující období evidujeme neustále se navyšující počty židovských obyvatel ve městě. Zatímco v roce 1858 to bylo 86 členů, ke konci století dosahoval jejich počet až 400 souvěrců. V roce 1910 žilo ve městě 545 obyvatel hlásících se k židovskému vyznání.

Z našeho textu dále vyplývá, že právě ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století podnikatelské aktivity pardubických Židů eskalovaly, což se ukázalo pro hospodářskou emancipaci města jako klíčové. Významným bylo zejména založení rafinérie lihu Ignáce Wertheimera, židovský podíl v pardubickém cukrovaru, rafinérie Davida Fanto (dnes *Paramo*) či stavba automatických mlýnů bratří Winternitzů. V rukou židovských

162 Táž. *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, s. 49.

163 Mezi padlími byli Gustav Badler (nar. 11. 3. 1897), sloužící u 30. pěšího pluku, který zahynul 6. 9. 1914 u Krašniku, inženýr Karel Hochmann (nar. 15. 9. 1891), kadet 91. pěšího pluku, který padl u Dukelského průsmyku 31. 3. 1915, voják Arnošt Humburger (nar. 12. 7. 1877), sloužící u 84. pěšího pluku, který zahynul na východní frontě 8. 6. 1916, nadporučík Rudolf Wildevschwert (nar. 20. 4. 1881), příslušník 88. pěšího pluku, padl v boji u Kobulary v Srbsku 28. 11. 1914, a voják Josef Goldreich (nar. 20. 12. 1896), který zemřel 17. 7. 1916 v bitvě u Stanislavi.

164 AŽM Praha, ŽNO Pardubice, inv. č. 55, sign. 62209, Různé: koncepty k sepsání dějin Pardubic 1900–1936, nestr.

podnikatelů se také nacházelo množství podniků a živností věnujících se potravinářským, obuvnickým či oděvním odvětvím. V této souvislosti také nesmíme zapomenout na podniky *Mellekta* a *Melartos*, které zásadním způsobem přispěly k rozšíření dnes již tradičního pardubického fenoménu, jímž je výroba perníku. Všechny tyto aktivity by nebyly možné bez předchozího pozitivního vývoje života v jednotné židovské obci, která díky zajištění vyučování, stavbě synagogy, zřízení rabinátu a zaměstnávání vlastního rabína dopomohla vést svým členům, resp. souvěrcům, řádný společenský a náboženský život. Místní židovská komunita měla zásadní vliv na emancipaci Pardubic přelomu 19. a 20. století.

Na základě našich poznatků však musíme konstatovat, že zdejší Židé měli také své specifické problémy. Svědčí o tom např. události kolem antisemitských bouří, vedoucí k zavření židovské školy, stejně tak jako následné články psané redaktory *Samostatných směrů*, kteří nepochybně podporovali protizidovské nálady svých čtenářů. Problematika kolem pardubického antisemitského tisku by si však zasloužila hlubší rozbor (např. pokusit se zjistit více informací o redaktorech, sociální skladbě odběratelů, nákladu výtisků apod.).

Co se týče dalších problémů místní židovské komunity, je nutné zmínit neustálý nedostatek financí. Musíme si uvědomit, že prostředky vybrané na povinných či dobrovolných příspěvcích nemohly pokrýt výdaje spojené s vybudováním obecního domu a synagogy. V dalších letech podtrhuje neutěšenou finanční stránku neschopnost platit výdaje na provoz židovské školy, což vyústilo k jejímu předání E. Kohnovi do vlastní režie. Představenstvo pardubické ŽNO se muselo neustále zadlužovat a následně tyto půjčky i s nastavenými úroky splácet po mnoho let. I zde se otevírá prostor pro potencionální badatele, kteří by mohli zpracovat hlubší sondu do finančních poměrů místní ŽNO v daném období a následně ji porovnat s jinými židovskými obcemi.

Dalším možným směrem výzkumu je důsledné zpracování a popis židovského podnikání v daném období. Tato studie přiblížila pouze nejvýznamnější tovární a živnostenské podniky. Hlubší rozbor této problematiky by vydal na samostatnou práci, přičemž by zájemce musel důsledně zpracovat příslušné archiválie z fondů státních oblastních a okresních archivů, např. zápisy podniků ve fondu Krajského soudu v Chrudimi (SOA Zámorsk), živnostenské referáty a evidenční knihy okresního úřadu (SOKA Pardubice) apod. Následně by bylo dobré rozšířit časový záběr a sledovat kontinuitu těchto podniků do období 1. republiky. Stejně tak by bylo dobré srovnat vzájemnou konkurenci židovských a ostatních podnikatelů.

Tento článek je tedy odrazovým můstkem pro zájemce o místní židovskou problematiku v daném období, tj. od poloviny 19. století do konce 1. světové války, a dále může posloužit badatelům, kteří by chtěli rozšířit časový záběr i pro období následující.

Summary

The Pardubice Jews and Their Religious Community by 1918

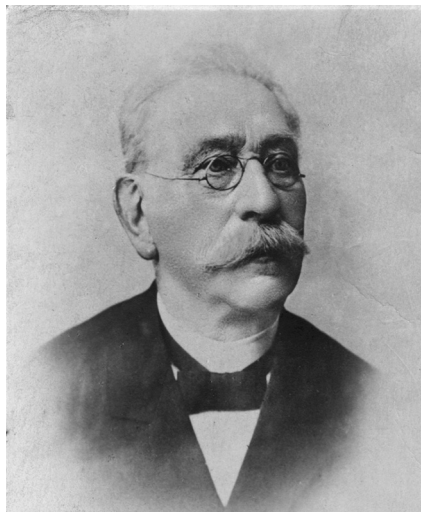
The present study summarizes the history of the Jews in Pardubice from the early 16th century to the end of the First World War. The aim is to provide a comprehensive and chronological description recording the most important moments from the Jewish settlement of Pardubice, describe its history and find out what economic and cultural impact on the town of Pardubice it had. In a broader perspective, the study should make a contribution to widening the knowledge of the Jewish ethnic group's activity at the local level, describing the local Jews' everyday life and making a comparison with the Jewish religious communities of other Bohemian and Moravian regions in the observed period for other researchers possible. The study is the work of a historian and a specialist in religious studies, which, in many cases, enabled to enliven the explication by means of an interdisciplinary approach. The source of the information was the amount of archival materials obtained from the Archive of the Jewish Museum in Prague and the State District Archive in Pardubice, complemented by the data from the regional expert literature.

The main part of the text represents the period from the 2nd half of the 19th century to 1918 which includes the founding of the Jewish community in 1853 and its institutional anchoring, i.e. providing schooling in a newly built municipal house (1868), issuing binding rules for functioning of the Jewish community (1874, 1877) and the construction of the synagogue as a religious and social life centre (1878). Next chapters concentrate on industrial, trade and cultural activities of the local Jews, including the work of significant Jewish personalities whose contribution to economic and cultural emancipation of the town of Pardubice at the turn of the 19th and the 20th century was one of the most crucial ones.

The study ends in the period of the First World War. However, the Pardubice Jews continued to be important cultural and economic factors in the following years, too. Only the German occupiers with their Aryanization decrees and gas chambers inflicted mortal wound to their activities. After the Second World War, out of the 1, 256 Jews of the Pardubice Region, merely 39 people, 24 of them from the town of Pardubice, returned.

Obrazová příloha:

Veškerý obrazový materiál byl autorům poskytnut Archivem Židovského muzea v Praze a pochází z fondu ŽNO Pardubice, inv. č. 56, sign. 62 313, Fotografie synagogy, představených obce a spolupracovníků a pamětní list se seznamem zobrazených osob.

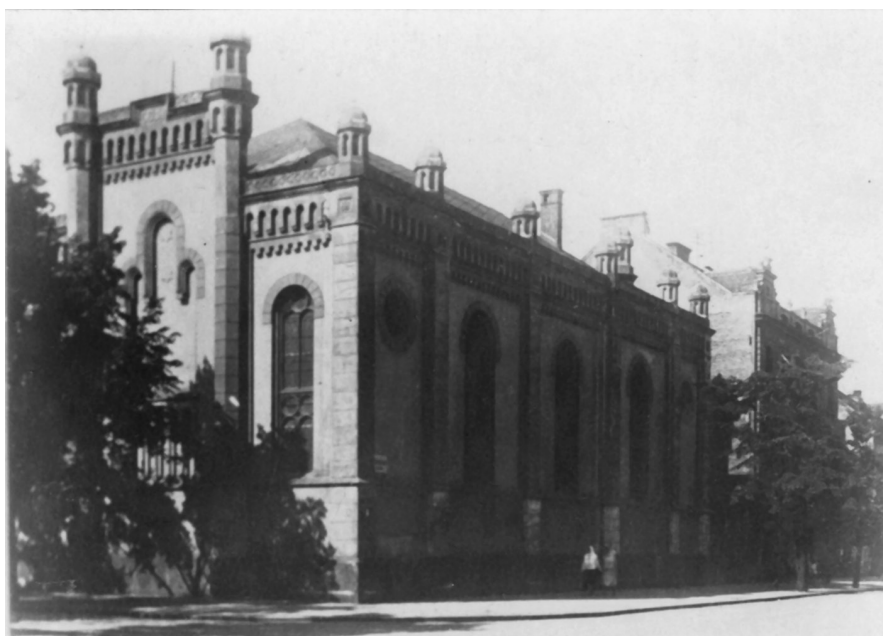

Obr. 1: Markus Oesterreicher (1814–1897) – zakladatel a první starosta pardubické ŽNO

Obr. 2: Adolf Nähnadl (1851–1930) – učitel náboženství na obecných, měšťanských a středních školách v Pardubicích. Od roku 1895 rabín pardubické a od roku 1914 také holické ŽNO

Obr. 3: Mořic Pick (1841–1936) – třetí starosta pardubické ŽNO v letech 1902–1906

Obr. 4 a 5: Pardubická synagoga